

Din ile Devlet Arasında Sıkışmış Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı

Doç. Dr. İsmail KARA*

Abstract

Turkish directorate of Religious affairs possesses characteristics and structural features that are exclusive to Turkey. In this article, the regulations, activities and status of Turkish Directorate of Religious Affairs will be studied in special reference to the Ottoman and Turkish Republican experience. In addition, the state-religion relationship under the secular laws and their problems will be investigated.

Cumhuriyet tarihi boyunca, laiklikle irtibatlı olarak meşruiyeti, statüsü, yetkileri, sorumlulukları ve faaliyetleri en çok tartışılan kurumlar listesinin ilk sıralarında Diyanet İşleri Başkanlığı da yer almaktadır. Anlaşılan odur ki bu tartışmalar önümüzdeki yıllarda da gündemde kalmaya devam edecek. Diyanet üzerindeki bu tartışma yoğunluğunun sebepleri çok da gizli ve anlaşılmaz değildir. Öncelikli sebep, ortak/paylaşılabilir tarifi hâlâ yapılamamış olduğu için ilmî/hukukî bir kavram olmaktan çok siyasî ve tarafların ideolojik mücadele aracı düzeyinde kullandıkları laiklikle alâkalıdır. Laiklik kavramının muğlak bırakılması doğrultusundaki kuvvetli ısrar (mevcut durum) veya netliğe kavuşturulması istikametindeki zayıf talep (arzulanan durum) şüphe götürmez bir öneme sahip olmakla beraber laiklik etrafında teşekkül eden problemler ancak cumhuriyet ideolojisi ile din/İslâm arasındaki ilişkilerin mantığı ve siyaseti kavranarak anlaşılabilir ve çözülebilir. Siyasî merkezin, üniversitelerin ve fikir çevrelerinin, laiklik problemini soğukkanlılıkla ele alma teknikleri ve alışkanlıkları edinememiş olmaları yüzünden ortaya çıkan gerilimli alan ise psikolojik sebep olarak mutlaka zikredilmelidir. Diyanet'le ilgili kuşatıcı çalışmaların yetersizliği ve bilgi birikimi düzeyinin düşüklüğü bir başka sebeptir¹. Tartışmaların seviyesini doğrudan tayin

* M.Ü. İlahiyat Fakültesi İslâm Felsefesi Anabilim Dalı

¹ Diyanet'le ilgili kayda değer Türkçe akademik tek kitap çalışması, İftar Tarhanlı'nın idare hukuku dalında yaptığı ve fakat din-siyaset ilişkileri açısından zayıf olan tezidir: İftar B. Tarhanlı, *Müslüman Toplum Laik Devlet-Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanlığı*, İstanbul 1993. Biri yayınlanmış diğer iki doktora tezi ise her bakımdan zayıf çalışmalardır: Ramazan Boyacıoğlu, *Hilâfetten Diyanet İşleri Başkanlığı'na Geçiş* (A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992); Mehmet Aksoy, *Şeyhülislamıktan Diyanet İşleri Başkanlığı'na Geçiş* (Köln 1998). Jak den Exter'in Hollandaca tezi ise (*Diyanet, Een Reis Door de Keuken van de Officiële Turkse Islam*, Beverwijk 1990) Din İşleri Yüksek Kurulu'nun fetvalarını merkeze alarak Diyanet'in, Türkiye'de ve Avrupa'daki aktüel konumunu öne çıkaran bu çalışmanın tanıtımı için bk. Ahmet Yüksel-İpek Claasz-Cooxon, "Diyanet üzerine Hollandaca bir kitap", *Tarih ve Toplum*, sy: 113, Mayıs 1993, s. 63-64.

eden bu çok yönlü yetersizlik, çoğunlukla değerlendirme çabalarını pratik değeri hemen hiç olmayan pür teorik tartışmalara (tabir caizse gevezeliğe) dönüştürmektedir.

Bizi asıl ilgilendiren tartışmaların varlığı değil seviyesidir. Bir başka deyişle Diyanet'in niçin tartışıldığı kadar, belki ondan daha ziyade nasıl, hangi seviyede ve istikamette tartışıldığı üzerinde yoğunlaşmanın bizi daha sıhhatli değerlendirme zeminlerine doğru götürebileceği düşüncesini taşıyoruz. Eğer bu başarılıabilirse ortaya çıkacak olan malzeme ve değerlendirmeler Türkiye'de laiklik problemi ve daha geniş olarak din-siyaset ilişkileri tartışmalarının muhteva ve istikametini de müsbet yönde etkileyecektir. Çünkü yaşanan bunca tecrübeye rağmen Türkiye'de din olarak İslâm, başka şeylerle ikame edilemeyecek bir önemi hâzirdir.

1. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e

Din-devlet ilişkileri dahil olmak üzere Cumhuriyet devrinde gerçekleştirilen siyasî, idarî, hukukî, sosyal ve kültürel... düzenlemelerin/inkılâpların yarım asır, bir asır, bazıları için daha da geriye giden, fiilî veya tartışma düzeyinde kaynaklarının bulunduğu, bu sebeple de Cumhuriyet modernleşmesinin Osmanlı batılılaşmasının bir tür uzantısı olduğu söylenebilir. Daha 1912 yılında Kılıçzâde Hakkı Bey'in (Hakkı Kılıçoğlu, 1872-1959, III-VII. dönemlerde milletvekili) "Timsâl-i emel" müstearıyla *İctihad* mecmuasının iki sayısında yayınladığı 18 maddelik "Pek uyanık bir uyku" başlıklı yazısı Cumhuriyet inkılâplarının açık habercisi gibidir?. Örnek olmak üzere şu maddelere bakılabilir:

"4. Kadınlar diledikleri tarz ve biçimde tebbüs edip yalnız israf etmeyeceklerdir. (...) Şeyhulislâm efendiler hazarâtı dahi çarşafalara dair beyannameler imla ve imza etmeyeceklerdir. (...)

"6. Elyevm birer menba-ı atâlet ve masdar-ı betâlet olan tekâya ve zevâyâ kâmilen ilga oluna(caktır). (...)

"7. Halihazır medreseler ilga edilip Süleymaniye Medresesi yerine 'Kollej dö Frans' tertibinde gayet mükemmel bir Ulûm-i Edebiyye Medresesi yapılacağı gibi Fatih Medresesi yerine ise 'Ekol Politeknik' tarzında diğer bir Medrese-i Âliye vücuda getirilecektir. (...)

"8. Evliyaya nezirler men edilip bu gibi teberruat donanma ve müdafaa-yı milliyetleri kasalarına girecek(tir). (...)

"12. Diğer devâir ve nezaretlerde olduğu gibi Daire-i Muallâ-yı Meşihat'da dahi tasfiye ve tensikat-ı kâmile icra (...) olunacaktır. (...) Hutbeler Türkçe ve ihtiyac-ı asra göre irad edilecektir..."

² *İctihad*, sy: 51, 21 Şubat 1328, s. 1226-28 ve sy: 57, 7 Mart 1329, s. 1261-64. Bu metin, "Rüya" başlığıyla ve kısmî değişikliklerle yazarın *İtkadât-ı Bânlaya İlan-ı Harb* adıyla basılan kitabına da alınmıştır; 1. tab', İstanbul 1329, s. 42-62; 2. tab', İstanbul 1332, s. 62-82. Karşılaştırmalı metni için bk. Düccane Cündioğlu, *Bir Siyasî Proje Olarak Türkçe İbadet*, İstanbul 1999, s. 161-72.

Cumhuriyet döneminin Osmanlı batılılaşması çizgisi üzerinde konumlandırılması açısından doğru gibi olan bu genel değerlendirmeye biraz daha yakından ve dikkatle bakıldığı zaman farklılıkların, daha doğru bir ifade ile bugünün problemlerine de kaynaklık eden radikal düzenlemelerin ve derin kırılmaların görülebilmesi imkân dahiline girecek ve bu zaviyeden -1920 değilse de- 1923 sonrasının Osmanlı modernleşmesinin beklenebilir bir uzantısı olup olmadığı tartışılabilir.

Din-devlet ilişkileri çerçevesinde altı çizilmesi gereken en önemli hususlar şöyle özetlenebilir:-

a) Osmanlı batılılaşmasının ilk aşamalarında dinin yeni yorumlara tabi tutulması veya dinî kültürün dönüştürülmesi öncelikli bir mesele değil, tâli-bağımlı bir meseledir. Yani mevcut din anlayışını tashih ve tadil etmek ve çağdaş bir İslâmî yoruma varmak için modernleşme yoluna girilmemiş, başlangıçta biraz da "vazgeçilmez kötü" olarak algılanan modernleşmeyi mümkün kılmak için yeni İslâm yorumlarına ihtiyaç duyulmuştur. Bu aşamada sözkonusu olan batı teknolojisinin transferi ve buna uygun bir toplumsal seferberliğin (mobilizasyonun) sağlanması doğrultusundaki çabalardır. Avrupai kurumların (meclis, anayasa, meşrutî idare...) alınması, önemli siyasî ve kültürel kavramların (hürriyet, müsavat, mukavele-i ictimaiye, 'nation' mânasında millet, vatan, terakki...) giderek benimsenmesi ve bazı yeni tavırların (değişmeye müsbet bakma gibi) meşruiyet kazanması da sonraki aşamalarda ortaya çıkmıştır.

b) Osmanlı batılılaşmasının nerede ise her aşamasında, yapılan/yapılması düşünülen her şeyin, -ana mantığı elverişli olmasa da- doğrudan veya dolaylı olarak dinî bir mantık ve muhteva ile açıklanmaya çalışılması, tabiatları gereği modern alanla dinî alan arasında var olan boşluğun tehditkâr olmaktan uzaklaştırılması, bir başka ifade ile modernleşme ile bir tür dinleşmenin atbaşı götürülmesi doğrultusunda ciddi gayretler sarfedilmiştir. Bu süreçte ortaya çıkan ve milliyetçilikten sosyalizme kadar İslâm dünyasındaki bütün fikrî-siyasî akımları etkileyen, sınırlayan veya onlarla birlikte gelişen "yeni İslâm yorumu"nun (Çağdaş İslâm Düşüncesi'nin, İslâmcılık'ın) ne ölçüde dinî ve İslâmî olduğu meselesi, her zaman tartışılmaya açık ve tenkide muhtaç olmakla beraber, burada ikinci derecede bir önemi hâizdir. Çünkü İslâmın bekasının devletin bekasıyla aynileştirilmesi ve devletin bekasının da "zarureten" ıslahatla mümkün görülmesi, dinin/geleneğin aslına "sadakat"ten daha ziyade "uygun" yeni çözümleri dinî bir kalıp içerisinde sunma, sunabilme gayretlerini birinci plana çıkarmıştır.

1923 sonrasında Cumhuriyet Türkiye'si'nin din-siyaset-batılılaşma düzleminde terkettiği işte bu modernleşme ile dinleşmeyi birlikte götürme istikametindeki üst siyasettir. Aslında Cumhuriyet ideolojisi de, aşağıda kısmen söz konusu edeceğimiz bir tür dinleşme politikası gütmüştür fakat bu siyaset, düşün-

ce ve uygulama planında üst bir siyaset olmadığı gibi din-modernleşme-siyaset çizgisinde Türkiye'nin tarihî tecrübeleri zaviyesinden layık olduğu ve kendisini taşıyabilecek bir yöneliş de değildir. Ortaya çıkan siyaset, dinin politik manevralar, meşruiyet ve toplumsal nüfuz aracı olarak "kullanılma"sından ibarettir.

Din-siyaset ilişkileri açısından Cumhuriyet devrinde, Osmanlı batılılaşmasına göre derin kırılmaları mümkün veya zaruri kılan, savunulabilir hale getiren şartların/sebeplerin tamamen dahilî siyasî yönelişlerden neşet etmediği açıktır. Aksi takdirde üç-dört yıl gibi kısa bir zaman içinde Ankara'nın kurumlardan, kurucu kadroya, siyasî söyleme, tavırlara, beyanatlara kadar kendini büyük bir dönüştürmeye ve tasfiyeye tabi tutmasını açıklamak zorlaşacaktır. Bu noktada, 'kurucu kadronun kafasında, 1923 sonrasında gerçekleştirdiklerinin önceden var olduğu fakat hayata geçirebilmek için uygun zaman kolladıkları' şeklinde özetlenebilecek açıklama tarzının da mübalağa, en azından boşluklar taşıdığını düşünürüz.

İstanbul-Ankara çekişmesinin ortaya çıkardığı meşruiyet problemi (unutmamak gerekir ki büyükelçilikler 30'lu yıllarda İstanbul'dan Ankara'ya taşınmıştır) ve siyasî/fikrî istikrarsızlık Ankara'yı daha çabuk, üzerinde yeterince düşünülmemiş, tartışılmamış, içerde paylaşılması zor fakat uluslararası arenada, mevzuat ve statü itibarıyla kendi lehine işleyecek kararlar vermeye icbar etti. Hilâfetle saltanatın birbirinden ayrılması ve hilâfet kurumunun göstermelik bir düzeye indirilmesi, Meşrutiyet meclislerinin bir tür devamı olan, Millî Mücadele'yi gerçekleştiren ve demokratik öğeleri bünyesinde barındırması itibarıyla de hayli itibarlı I. Meclis'in feshi, Lozan Antlaşması'nın I.Meclis'ten geçirilemeyecek bazı maddeleri... gibi köklü dönüşümler, Ankara için menfi-müsbet tarafları birlikte işleyen aceleciliğin neticeleri gibidir.

Aslen "teceddütperver" olan fakat muhalefete düşmesinin akabinde "muhafazakâr" kisvesine büründürülen Kazım Karabekir, hatıralarında anlattığına göre, durup dururken Ankara'yı kaplayan "İslâmiyet terakkiye manidir" sloganının Lozan'dan estirildiğini düşünür ve konuyu İsmet İnönü'ye açar. Daha dün kadar Gazi'nin hutbeler okuduğunu³, Kur'an'ın, Hz. Peygamber'in, hilâfetin methüsena

³ Sözkonusu edilen hutbe Mustafa Kemal'in 7 Şubat 1923 tarihinde Balıkesir Paşa Camii'nde öğle namazından sonra şehitlerin ruhu için okunan Mevlid'in ardından minbere çıkarak yaptığı ve "Ey millet! Allah birdir, şanı büyüktür! (...) Peygamberimiz efendimiz hazretleri, Cenabı Hak tarafından insanlara hakâyık-ı diniyeyi tebliğe memur ve resul olmuştur. Kanun-ı Esasî cümle-nizce malumdur ki Kur'an-ı azimüşşandaki nusustur. İnsanlara feyz ruhu vermiş olan dinimiz son dindir, ekmel dindir. Çünkü dinimiz akla, mantığa ve hakikata tamamen tevafuk ve tetabuk ediyor" cümleleriyle başlayan konuşma olmalıdır. "Balıkesir Hutbesi" diye meşhur olan bu konuşmanın metni ve kaynakları için bk. Düccane Cündioğlu, *Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi*, 1998, s. 185-87.

edildiğini anlatır... İnönü'nün verdiği cevaplar şüphelerini haklı çıkaracak mahiyettedir:

"(...) Macarlar ve Bulgarlar, aynı saflarda İtilaf devletlerine karşı harbettikleri ve mağlup oldukları halde istikallerini muhafaza etmiş olmaları hristiyan olduklarından, bize istiklal verilmemesi de İslâm olduğumuzdan ileri geldiğini, bugün kendi kuvvetimizle yıllarca uğraşarak kurtulduksa da İslâm kaldıkça müstemlekeci devletlerin ve bu arada bilhassa İngilizlerin daima aleyhimizde olacaklarını ve istiklalimizin de daima tehlikede kalacağını bana anlattı.

"Ben de bu fikre iştirak etmediğimi şu mütalaalaruma dayanarak söyledim: Böyle bir fikrin doğuracağı hareket milletin başına yeniden daha korkunç ve daha meşum bir istibdat idaresi getirecektir. (...) Lozan bize istibdat ve tehlike getirmesin. (...)

"(İsmet Paşa): Hocaları toptan kaldırmadıkça hiçbir iş yapamayız"⁴

Böyle bir ortamın ve bakış açısının ürünü olan Cumhuriyet inkılâplarına bakıldığı zaman, bunların nerde ise hepsinin doğrudan veya dolaylı olarak dinle bağlantılı olduğu görülecektir. 1982 anayasasının da 174. maddesi ile koruma altına aldığı inkılâp kanunları listesinin dinle irtibatı ek açıklamalara ihtiyaç bırakmayacak kadar açıktır:

Tevhid-i Tedrisat Kanunu,

Şapka İktisası Hakkında Kanun,

Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun,

Türk Kanun-u Medenisi'yle kabul edilen evlenme akdinin evlendirme memuru önünde yapılacağına dair medeni nikah esası ile aynı kanunun 110. maddesi hükmü⁵,

Beynelmîl Erkamın (Rakamların) Kabulü Hakkında Kanun,

Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun,

Efendi, Bey, Paşa, gibi Lakap ve Unvanların Kaldırıldığına Dair Kanun⁶,

⁴ Kazım Karabekir Anlatıyor, nşr. Uğur Mumcu, İstanbul 1990, s. 95-96, 97.

Karabekir, Mustafa Kemal'in Balıkesir'de hutbe okuması üzerine kendisine şu sözleri söylediğini de hatıralarında zikrediyor: "Dünya işlerini camilere soktuğumuzun acısını çektiğimiz yetmez mi paşam? Millî işlerimizi neden yine camilere sokuyoruz? (...) Paşam görüyorum ki siz din ile hilâfet kuvvetlerine çok ehemiyet veriyorsunuz, şu halde muhafazakârlara dayanmak istiyorsunuz. (...) Türk milleti tecceddüde muhtaçtır ve bunu da mütehasşislarla başarabiliriz; asla camilerle değil, asla muhafazakârlarla değil"; a.g.e, s. 76.

⁵ Medeni Kanun'un 110. maddesi "(Belediye evlenme memurunun verdiği) evlenme kağıdı ibraz edilmeden, evlenmenin dinî merasimi yapılamaz. Bununla beraber evlenmenin tamamıyetini dinî merasimin icrasına mutevakkıf değildir" hükmünü getirmektedir. Ceza Kanunu'nun 237. maddesi ise "evlenme akdinin kanuna göre yapılmış olduğunu gösteren kağıdı görmeden bir evlenme için dinî merasim yapanlar hakkında" hapis cezası öngörmektedir.

Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun.

Bu listeye dinî alanla irtibatları açısından şer'î mahkemelerin ilgası, hafta tatilinin Cuma gününden Pazara alınması, takvim değişikliği, alafranga saatin kabulü gibi düzenlemeler de dahil edilebilir.

2. "Dinî Alan"ın Yeniden Tarifi

3 Mart 1924 tarihinde Meclis'te ivedilikle (ivedilik az yukarda sözkonusu ettiğimiz acelecilikle irtibatlı olmalı) görüşülen ve kabul edilen üç kanun, yeni siyasi yapılanmanın istikametini göstermesi için olduğu kadar din-devlet ilişkilerinin, bu arada Diyanet İşleri Başkanlığı'nın da ne kadar problemlili ve bir açıdan bakıldığında alt düzeyde seyredeceğinin işaretlerini vermekteydi. Kanunlardan biri hilâfetin ilgası idi. Bu kanun, yalnız meşrutî rejimle birlikte hak ve sorumlulukları itibarıyla kısmen zayıflayan⁷, hilâfetle saltanatın birbirinden ayrılmasından sonra da tamamen manevî ve Ankara'ya mahkûm bir kurum haline gelen hilâfetin ilgasını değil aynı zamanda devletin "dinî" kimlikten bütünüyle tecridini⁸ ve belki daha da önemlisi yeni Türkiye'nin İslâm dünyasıyla merkezî irtibat noktası olan makamın ortadan kaldırılmasını gerçekleştirmiş oluyordu. Türkiye Cumhuriyet idaresi bu tarihten itibaren, istese de istemese de aynı dairenin içinde yer aldığı ve jeopolitik, jeokültürel ve stratejik açıdan vazgeçemeyeceği İslâm dünyasıyla irtibatlarını kurup geliştirecek mekanizmalar ve kurumlar inşa etme peşinde olmamış, olamamıştır. Türkiye için artık "kayıp" bir İslâm dünyası coğrafyası vardır ve Türkiye'nin neresinde durduğu bir şekilde kestirilebilen yeni bir dünya coğrafyası da edinilememiştir.

İkinci kanun Tevhid-i Tedrisat Kanunu idi. Özellikle 1914 yılından itibaren kendini yenileme ve modern mekteplerle ve yeni zihniyetle uyum sağlama konusunda hayli mesafeler katetmiş olan medreseleri Maarif Vekâleti'ne devreden - Vekâlet kendisine devredilen medreseleri bütün karşı çıkışlara rağmen hemen kapatacaktır- bu kanun, din adamı ve din mütehasısı yetiştiren orta dereceli ve yüksek okullar açmayı emretmekle beraber (md. 4), eğitimi "dinî" muhteva-

⁶ Kanununun 1. maddesinde kullanılması yasaklanan lakap ve unvanlar şunlardır: Ağa, hacı, hafız, hoca, molla, efendi, bey, beyefendi, paşa, hanım, hanımefendi, hazretleri.

⁷ Meşrutî rejim içinde halifeliğin konumu için bk. İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri*, İstanbul 1994, s. 145-64; genişletilmiş 2. bs. İstanbul 2001, s. 143-62.

⁸ Bu kanun çıktığı sırada, anayasadaki (Teşkilât-ı Esasiye Kanunu) "Türkiye Devleti'nin dini din-i İslâmdir" ibaresi (md. 2) varlığını koruyordu ve bu madde 1924'te (16 Mart 1340) II. Meclis'ten hiç tartışılmadan geçen nadir maddelerden biri idi; bk. A. Şeref Gözübüyük-Zekai Sezgin, *1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri*, Ankara 1957, s. 100-01. Bu madde 1928 yılında anayasadan çıkarılacak, 1937 gibi geç bir tarihte ise laiklik prensibi anayasaya girecektir. Aynı anayasanın 26. maddesinde de Meclis "Ahkâm-ı şer'iyenin tenfizi" vazifesiyle sorumlu tutulmaktadır. 9 Nisan 1928'te Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nda yapılan düzenleme ile 2 ve 26. maddedeki değişiklik yanında 16 ve 32. maddelerdeki milletvekilleri ve cumhurbaşkanının yemin metnilerinde yer alan "vallahî" kelimesi "namusum üzerine söz veririm" şekline dönüştürülmüştür.

dan/mantıktan uzaklaştırmış ve örgün din eğitimini büyük ölçüde (1933 yılında bütünüyle), yaygın din eğitimini ise tamamen ortadan kaldırmış oluyordu⁹. Bu kanunun akabinde diğer medreseler gibi Ankara merkezli bir tecrübe olan ve “köylere ve ilçelere imam ve hatip yetiştirmek üzere Birinci Büyük Millet Meclisi’nce açılarak sayısı 465’i bulan Medâris-i İlmiye”ler de kapatılmıştır¹⁰. 1947 CHP Kurultayı’na Kocaeli delegesi olarak katılan Yusuf Ziya Kösemen’in laiklik ilkesi tartışmalarında söylediği şu söz icraatın mantığı açısından önemli olmalıdır:

“Arkadaşlar! Bilirsiniz ki 1924 tarihinde 430 numaralı Tevhid-i Tedrisat Kanunu meydana çıkmıştır; bugün dahi o kanun meridir. Bu kanuna göre dinî tedrisat, dinî müessesat ile birlikte Millî Eğitim Bakanlığı’na devredilmiştir. Bu kanuna göre bu bakanlığın vatandaşın dîni ve ahlâkî terbiyesi ile meşgul olması lazımdır. *Fakat laiklik umdemize bir halel gelmesin diye bu mühim vazife ihmal edilmiştir*”¹¹

Üçüncü kanun, ilk bakışta Şeyhulislâmlık’ın Ankara’daki izdüşümü gibi gözüke de tamamen yeni devlete has bir tecrübe olan Şeriye ve Evkaf Vekâleti’ni vekâlet olmaktan çıkararak ve din işlerinin tedvirini, Başbakanlık’a bağlı bir başkanlık (riyaset) olarak teşkil edilen Diyanet İşleri Başkanlığı’na devreden kanundur. Kanunun gerekçesinde şu ifadeler yer almaktadır:

⁹ Genel bir değerlendirme ve siyasî merkezin temayülleri için bk. İhsan Sungu, “Tevhid-i Tedrisat”, *TTK Belleten*, II/7-8, 1938, s. 397-431; Recai Doğan, “Cumhuriyetin ilk yıllarında Tevhid-i Tedrisat çerçevesinde din eğitim-öğretimi ve yapılan tartışmalar”, *Cumhuriyetin 75. Yılında Türkiye’de Din Eğitimi ve Öğretimi*, Ankara 1999, s. 227-88.

Mustafa Kemal Paşa Mart 1923’te yaptığı Konya seyahatinde Darü’l-Hilâfe Medresesi ile Sultanî Mektebi’ni de ziyaret etmiş ve Balıkesir hutbesini andırır şekilde şunları söylemişti: “Memnuniyetle görüyorum ki tedris ve tederrüs cidden hakikat-ı diniye dairesindedir. İhşaaallah memleketimizi, milletimizi ihya edecek asrî ve hakiki ulema faziletkâr müderrisleriniz sayesinde siz olacaksınız. (...) Aksekili Ahmet Hamdi Efendi’yi [Aksekili o sırada Şeriye ve Evkaf Vekâleti Tedrisat Umum Müdürüdür. İK.] tebrik ve kendilerine teşekkür ederim. Meşhudatımdan âtiyen memleket için memnunum. (...) Kıymetli ve hakiki ulemamızın mevkii yüksektir. Ulemamızın ve erbab-ı ilm u irfanımızın himmeti ve irşadlarıyla inşaallah İbn Rüşd’ler, İbn Sina’lar, Farabî’ler, İmamı Gazalî’ler milletimizin içinden çıkarak bu asrın tekâmülâtıyla mücehhez olarak ihya-yı hakikat-ı din eyleyeceklerdir. Bugün bütün cihana karşı yine bir mevcudiyet gösterebilmiş olmak hususunda hakiki ulemamızın mevkii büyüktür. Ben heyet-i ilmiyeniz müvâcehesinde ve bütün milletin huzurunda ilân ederim ki hakiki ulemamızın, münveveranın ve ashab-ı fennin daimî tenvir ve irşadına mazhar olarak sarsılmaz bir kitle halinde olan milletle beraber bî-perva ileri yürüyeceğim”; “Büyük Gazi Konya Darü’l-Hilafe’sinde”, *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 771, 23 Mart 1339/1923, s. 4. Ayrıca bk. *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, 4. bs. Ankara 1989, II, 159.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu gereği askeri okullar da Millî Eğitim Bakanlığı’na bağlanmış fakat çok kısa bir zaman sonra Mareşal Fevzi Çakmak’ın ısrarlı talebiyle bu okulları Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti’ne bağlayan ve Tevhid-i Tedrisat’ı özü itibarıyla ilk defa ihlâl eden yeni bir düzenleme yapılmıştır.

¹⁰ Ahmet Hamdi Akseki’nin 12. 12. 1950 tarihinde Diyanet İşleri Başkanı sıfatıyla Başbakanlık’a takdim ettiği “Dinî müesseselerimiz hakkında bir rapor”undan; bk. İsmail Kara, *Türkiye’de İslâmlık Düşüncesi-Metinler/Kişiler*, genişletilmiş 3. bs. İstanbul 1997, II, s. 362-79, iktibas için, s. 367.

¹¹ CHP Yedinci Kurultay Tutanağı, Ankara 1948, s. 462.

"Din ve ordunun siyaset cereyanlarıyla alakadar olması birçok mehâzîri dâ'idir [mahzurları davet eder]. Bu hakikat bütün medenî milletler ve hükümetler tarafından bir düstür-i esasî olarak kabul edilmiştir. Bu nokta-i nazardan yeni bir hayat varlığı temin etmek vazifesini deruhte eden Türkiye Cumhuriyeti teşkilâtı siyasisinde zaten muhdes olan [sonradan ihdas edilen] Şer'îye ve Evkaf Vekâleti ile Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâleti'nin mevcut olması muvafık olamaz. Şer'îye ve Evkaf Vekâleti'nin ilgasına nazaran da bütün evkafın [vakıfların] millete itikâl etmesi ve ona göre de idare edilmesi tabii bir neticedir (...)"¹².

Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile Diyanet İşleri Başkanlığı'nı kuran kanun çerçevesinde ortaya çıkan ve bilebildiğimiz kadarıyla yalnızca Türkiye'ye has bir tasarruf olan önemli bir husus da Diyanet'e bırakılan din işlerinin tedviri ile Milli Eğitim Bakanlığı'na bırakılan din eğitiminin yapılması faaliyetlerinin birbirinden tamamen koparılmasıdır. Tevhid-i Tedrisat Kanunu gereği kurulan Darülfünun İlahiyat Fakültesi (kapatılış tarihi:1933)¹³ ve İmam Hatip Mektepleri'nde (kapatılış tarihi: 1930) durum böyle olduğu gibi 1949 sonrasında açılan İlahiyat Fakültesi, İmam Hatip Okulları ve Yüksek İslâm Enstitüleri'nde de durum böyledir. Şeriye ve Evkaf Vekâleti'nin lağvı sırasında aynı bakanlığa bağlı olan hayrî vakıfların Başbakanlık'a bağlı ayrı bir genel müdürlük haline getirilmesi de önemsenmelidir. Bu karar sırf genel hukuk kurallarına aykırı olarak vakıflar ve gelirlerinin vakfedenin rızası dışında da kullanılması gibi bir durumun ortaya

¹² Mustafa Kemal Paşa'nın 1 Mart 1924 tarihinde Meclis'te yaptığı konuşmada da aynı mantık yürütülmektedir: "(...) İntisabıyla mutmain ve mesut bulunduğumuz diyanet-i İslâmiyeyi asırlardan beri müteamil olduğu vechile bir vasıta-i siyasiye mevkiinden tenzih ve i'lâ etmek elzem olduğu hakikatını müşahede ediyoruz. Mukaddes ve lâhutî olan itikadât ve vicdaniyâtımızı muğlak ve mütelevvin olan ve her türlü menfaat ve ihtirasâta sahne-i tecelliyât olan siyasetten ve siyasetin bütün uzviyatından bir an evvel ve katiyen tahlis etmek milletin dünyevî ve uhrevî saadetinin emrettiği bir zarurettir. Ancak bu suretle diyanet-i İslâmiyenin meâliyâtı tecelli eder"; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, VII, 6.

Şeriye ve Evkaf Vekâleti'ni Diyanet İşleri Başkanlığı'na dönüştüren kanun Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâleti'ni de aynı gerekçe ile (din ve ordunun siyasetten arındırılması gerekçesiyle) Genelkurmay Başkanlığı'na (Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne) dönüştürmüştür. Aynı gerekçe ile vekâlet olmaktan çıkarılarak başkanlık haline getirilen iki kurumun Cumhuriyet tarihi içindeki seyirleri ve konumları karşılaştırılmaya değer bir konudur.

¹³ 1933 Üniversite reformu için Türkiye'ye çağrılan Prof. Malche, hazırladığı raporda İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi bünyesinde "İslâm Tarihi, Felsefesi ve Dini Şubesi"nin de yer almasını teklif etmiş fakat bu teklif kabul görmemiştir. Teklife göre İlahiyat bölümünün altı kürsüsü olacaktır: 1. Metafizik ve Din Felsefesi, 2. Kur'an Tarihi ve Tefsiri, 3. İslâm Dini ve Hukuku Tarihi, 4. Arapça, 5. Acemce (Farsça), 6. Hadis; Malche'in *İstanbul Üniversitesi Hakkında Rapor* (ts. s. 44)'dan nakleden Rahmi Karakuş, *Felsefe Serüvenimiz*, İstanbul 1995, s.309/dn. 229; ayrıca bk. Horst Widmann, *Atatürk Üniversite Reformu*, çev. A. Kazancıgil-S. Bozkurt, İstanbul 1981, s. 50/dn.2; Ali Arslan, *Darülfünun'dan Üniversite'ye*, İstanbul 1995, s. 308, 489-90.

1936 yılında İÜ. Edebiyat Fakültesi'nde felsefe hocası olan "Von Aster [öl. 1948] üniversitede İslâm felsefesinin de bir yeri olmasını istedi. İslâm felsefesi kürsüsü, profesörlüğe yükseltilen Hilmi Ziya Ülken'e verildi. Ülken bu kürsüde verdiği dersleri yayımladı: *İslâm Düşüncesi*"; Arslan Kaynaradağ, "Türkiye'de felsefenin öyküsü", *Yazko Felsefe Yazıları*, 1. kitap, İstanbul 1982, s. 82.

çıkmasıyla neticelenmemiş, Diyanet teşkilatını da tabii kaynaklarından yoksun bırakmış, bunun bir sonucu olarak da iş yapma imkân ve sınırlarını bütçeden kendisine ayrılan payla ve zikredilen sarf yerleriyle sınırlandırmıştır.

3. Diyanet'in Yetki ve Görev Alanı

Bu zemin üzerinde din-devlet ilişkileri, laiklik uygulamaları ve yeni rejimde dinin konumlandırılması açısından önemli bir yere sahip olan Diyanet İşleri Başkanlığı'na gelebiliriz.

1. Cevaplandırılması gereken ilk soru bu kurumun Türk tarihî tecrübeleri ve Türk dinî-siyasî müesseseleri çerçevesinde nereye oturduğu, bir başka deyişle geriye doğru uzatıldığında hangi kurumun yerini doldurmaya ve hangi fonksiyonları icra etmeye aday olduğudur. Buna Diyanet'in "tarihî yaşı" da diyebiliriz. Diyanet teşkilatının, Osmanlı Devleti hesaba katıldığında Şeyhulislâmlık makamının, Cumhuriyet devri esas alındığında Şer'îye ve Evkaf Vekâleti'nin yerini bir şekilde doldurmak için tesis edildiği ve bu açıdan bir devamlılık özelliği taşıdığı, alçak sesle de olsa söylenegelmiştir. Daha da ileri gidilerek din işlerini yürüten şeyhulislâmın padişah tarafından atanması ve ona bağlı oluşu ile Diyanet'in Başbakanlık'a bağlı oluşu ve başbakan/cumhurbaşkanı tarafından atanması arasında benzerlik ilişkisi kurularak ana çerçevede önemli bir değişikliğin olmadığı da savunulmuştur. Bu akıl yürütmelerdeki bilgi yetersizlikleri bir tarafa bırakıldığında bile mekanik benzerliklerin abartıldığı çok açıktır.

Şeyhulislâmlık makamı halifelik/padişahlık ve sadrazamlıktan sonra devletin en üst ve itibarlı organıdır¹⁴. Yasama, yürütme ve yargı alanlarında başka herhangi bir kurumla karşılaştırılmayacak ölçüde yaygın ve etkin yetkileri, görevleri bulunmaktadır. 19. yüzyılın ortalarına kadar eğitim, adliye ve vakıflar bütünüyle ona bağlıdır. Bugün belediye hizmetleri dediğimiz birçok faaliyet alanı da ilmiyeye mensup kadılar tarafından yürütülmektedir. 1920-24 yılları arasında Ankara'da faaliyet gösteren Şer'îye ve Evkaf Vekâleti'nin statüsü, görev ve yetkileri şeyhulislâmlığa göre sınırlı bir hale gelmiş olmasına rağmen yine de bakanlık düzeyinde bir kurumdur. Dinî hizmetler, dinî yayınlar, medreseler, tekkeler, vakıflar konusunda birinci derecede yetki ve görevlerle donatılmıştır. Hem Bakanlar Kurulu'nda yer alması hem de Meclis'teki Şer'îye Encümeni ile doğrudan bağları sayesinde hukukî düzenlemeler dahil her konuda görüş bildirmekte ve fikirlerini savunmaktadır. Şer'îye Vekâleti'nin başında bulunan kişiler de, Mustafa Fehmi Efendi (Gerçeker), Mehmet Vehbi Efendi (Çelik) gibi ilmiye

¹⁴ Hezarfen Hüseyin Efendi'nin sadrazamlıkla şeyhulislâmlık arasında yaptığı şu değerlendirme dikkat çekicidir: "Malum ola ki bu Devlet-i Aliyye'de makam-ı şeyhulislâm, mertebe-i vekâlet-i kübra yani vezâret-i uzma [sadrâzamlık]dan a'lâ değil ise bari beraber ve bazı hususa nazar olunsa ondan bâlâterdir"; *Telhisü'l-Beyan fi Kavanîn-i Âl-i Osman*, haz. S. İlgürel, Ankara 1998, s. 197.

sınıfına mensup İttihat ve Terakki içinde ve Millî Mücadele sırasında aktif ve etkin görevler üstlenmiş milletvekilleridir. Bakanlar Kurulu listelerinde Şeriye Vekili, şeyhulislâma benzer bir şekilde Meclis Başkanı/Başbakan'dan hemen sonra zikredilmektedir...

Şeyhulislâmlık ile Şer'îye ve Evkaf Vekâleti'ne ait bu yetki, sorumluluk ve görev alanlarıyla Diyanet İşleri Başkanlığı'na verilenler kıyaslandığında benzerlik ilişkisinden çok farklılık ilişkisinin öne çıkacağı, hatta kıyaslama ve devamlılık ilişkisinin kurulmasını zorlaştıracak bir gerilemenin olduğu söylenebilir.

3 Mart 1924'te Meclis'e sevk edilen kanunda yer alan bir kelime etrafındaki tartışmalar, benzerlik-farklılık ilişkisini değerlendirmede bir örnek olarak verilebilir: Kanun teklifinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın adının "Umûr-ı Diyanîye Reisliği" şeklinde geçmesi münakaşalara konu olmuş, kurumun adının "Umûr-ı Diniye Reisliği" şekline dönüştürülmesi teklifleri ise büyük tepkilere yol açmıştır. Tunalı Hilmi ise "Diyanet İşleri varken Umûr-ı Diniye ne oluyor?" demiştir. "Umûr-u diniye/diyanîye" (din işleri/diyanet işleri) tartışması bir kelime oyunu değil tarafların beklentileri, siyasî hedefleri ve din/diyanet işlerinin ne tarafa doğru seyredeceği meselesiyle alâkalı ciddi bir münakaşa idi. Bu ciddiyeti, Biga mebusu Samih Rifat'ın aynı oturumdaki şu açıklamalarından rahatlıkla çıkarabiliyoruz:

"(...) Din ile diyanet arasında fikhî bir fark vardır. *Din* kazaî, iftâî, muamelât-ı nâsa dair olan her şeyi; ibadâtı, ahkâmı ve itikadâtı câmidir. Halbuki kazaya dahil olmayan ahkâmı, iftâyı, ibadâtı, itikadâtı kendi mâna ve mefhumu altında cem eden bir tabir-i fikhî vardır ki o *diyanet*tir. Efendim, bütün kütüb-i fikhîye ve İslâmiyede '*kazâ-en ve diyaneten*' tabiri müstameldir. İmaret [emirlik] ve hükümet mânasını cem eden [din] kelime[sin]de iktisadiyat, ictimaiyat, inzibat, tedrisat[ın] cümlesi dahildir. Bunların herbiri hükümetin münkasım olduğu şua bâta [şubelere] taksim edilmiştir. Meydanda kalan yalnız ibadât, itikadât, iftâya ait olan ahkâmıdır ki Umûr-ı Diyanîye Riyaseti'ne aittir ve *diyanet* kelimesi tamamiyle bu mânaya mevzudur" (vurgular bizim).

Şeyhulislâmın padişah tarafından atanması ile Diyanet İşleri başkanının başbakan/cumhurbaşkanı tarafından atanması arasında kurulan benzerlik ilişkisi ise tartışmaya değmeyecek kadar sıradan bir bilgi düzeyinin ve bakış açısının ürünü olsa gerektir. Çünkü Osmanlı Devleti yapılanmasında din ve siyaset alanının asıl temsilcisi, bizzat halife (din alanı) ve padişah (siyaset alanı) vasıflarını birlikte taşıyan sultandır. Sadrazam siyasî ve idarî konularda nasıl sultanın vekili ise şeyhulislâm da dinî ve bir kısım idarî konularda sultanın vekilidir. Bu vekâlet ilişkisi ihmal edilerek padişahla şeyhulislâmlık arasındaki ilişkilerin, yetki ve sorumlulukların sınırları doğru olarak anlaşılamaz¹⁵. Ayrıca şeyhulislâm atayan

¹⁵ İlber Ortaylı'nın kadî'nun statüsünü tasvire çalışırken yaptığı bir değerlendirme vekâlet ilişkisini göstermesi açısından da önemlidir: "İlk ve ortaçağların bütün monarkları gibi İslâm devletinin

Osmanlı Devleti netice itibariyle başında halifenin bulunduğu bir tür dinî devlet iken Diyanet İşleri Başkanı atayan Türkiye Cumhuriyeti Devleti laik bir devlettir ve diğer üst düzey memurlar gibi bir 'memur' atamaktadır. Meclis'teki bütçe müzakerelerinde Diyanet İşleri başkanını sürekli olarak Tapu Kadastro müdürüyle eşdeğerde tutan konuşmaların varlığını da biliyoruz. Yani Diyanet vekâlet veya tedvir düzeyinde de olsa herhangi bir dinî temsilcilik vasfı taşımamaktadır.

2. Aynı kanunda zikredilen Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yetki ve sorumluluk alanlarıyla görevleri din/diyanet ayrımını vurgulayan konuşmaların ruhuna tamamen uygun bir şekilde düzenlenmiş, daha doğrusu sınırlandırılmıştır. 3 Mart 1924 tarih ve 429 sayılı kanunun birinci maddesi şöyledir:

"Türkiye Cumhuriyetinde muâmelât-ı nâsa dair olan ahkâmın teşri ve infazı Türkiye Büyük Millet Meclisi ile onun teşkil ettiği hükümete ait olup, din-i mübin-i İslâmın bundan mâada itikadât ve ibadâta dair bütün ahkâm ve mesâlihinin tedviri ve müessesât-ı diniyenin idaresi için Cumhuriyet'in makarrında bir Diyanet İşleri Reisliği makâmı tesis edilmiştir"¹⁶

22 Haziran 1965 tarih ve 633 sayılı "Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun"un birinci maddesi ise şöyle düzenlenmiştir:

"İslâm dininin inançları, ibadet ve ahlâk esasları ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek üzere; Başbakanlık'a bağlı Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur"¹⁷.

Kanun Diyanet'e üç görev ve yetki alanı tayin etmektedir: 1. İslâm dininin inançları, ibadet ve ahlâk esasları ile ilgili işleri yürütmek, 2. İbadet yerlerini yönetmek, 3. Din konusunda toplumu aydınlatmak.

Fıkralara bakıldığında dikkati çeken ilk şey dinin önemli bir alanı olan "muamelât"ın (hukuk) tamamen dışta bırakılması ve bu tasarrufun, "muamelât-ı

yöneticileri de giderek *adalet dağıtmayı* mutlak olarak kendi görevleri arasında saymışlardır. Seçim yoluna hiç gidilmediği gibi son zamanlara kadar *hükümdarın belirli zamanlarda dava dinlemesi ve en yüksek temyiz mercii olarak* görevini yerine getirmesi ancak bu prensiple açıklanabilir. Yalnız şu var ki hiçbir hükümdarın geniş bir ülkede bütün adli fonksiyonu bizzat yerine getirmesine imkân yoktur. Bu nedenle Şark ve Garb'da hükümdarların *kendi adına yasa yetki ve görevlerini yürütmeleri* için hakimler tayin etmesi gibi; ilk halifelerden başlayarak İslâm hükümdarları da yargı yetki ve görevlerini, *niyabet [vekâlet] prensibine uyarak bir memura terk etmek* geleneğini zorunlu olarak izlediler"; İ. Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, Ankara 1994, s. 8.

¹⁶ Akseki adı geçen raporunda kanunun tesbit ettiği vazifeleri şöyle maddeleştirmektedir: 1. Müslümanlığın itikadât ve ibadâtına dair bütün ahkâm ve mesalihinin tedviri, 2. Dinî müesseselerin idaresi, 3. İftâ, telkin ve irşat vazifesi; bk. İ. Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*, II, 366.

¹⁷ Diyanet İşleri Başkanlığı mevzuatı ve hukukî durumu için bk. Nail Arslanpay, *Diyanet İşleri Başkanlığı-Kuruluşu, Çalışması ve Birimlerinin Tanıtılması 1924-1973*, Ankara 1973; Ahmet Uzunoğlu, *En Son Değişiklikleriyle Diyanet İşleri Başkanlığı Mevzuatı*, İstanbul 1978; 2. bs. *Açıklamalı Diyanet İşleri Başkanlığı Mevzuatı*, Ankara 1980; İstar B. Tarhanlı, *Müslüman Toplum Laik Devlet-Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanlığı*, İstanbul 1993.

nâsa dair olan ahkâmın teşri ve infazı TBMM ile onun teşkil ettiği hükümete ait(tir)" ifadesiyle doldurulmasıdır. Bu çerçeveye, İslâm dininin inanç, ibadet ve ahlâk alanlarıyla muamelât alanının birbirinden ayrılmasının imkânsızlığı zaviyesinden bakıldığında, siyasî merkezin hem düşünce hem de uygulama düzeyinde inanç, ibadet ve ahlâk alanlarını da tabii muhtevası ve sınırları içinde bırakmayı düşünmediği kuvvetle tahmin edilebilir. İcraat da böyle olmuştur. Dikkati çeken ikinci husus ise 633 sayılı kanuna giren "ahlâk" kelimesidir. Kanunun hükümet teklifinde "ahlâk" kelimesinin olmadığını biliyoruz. Geçici komisyonun kanuna ilave ettiği bu kelime Meclis'te tartışmalara konu olmuş ve güçlkle geçebilmiştir¹⁸. Aslında diyanet-ahlâk ilişkisinin siyasî münakaşalara konu olmasının yakın tarihi 1947 CHP Kurultay'na kadar uzanmaktadır. Laiklik meselesinin de uzunca tartışıldığı bu kurultayda birçok milletvekili ve delege Türk toplumunun o gün içinde bulunduğu sosyal, siyasî çözümlenin önüne geçilebilmesi için dinin, hususiyetle İslâm ahlâkının öne çıkarılmasını önemli bir mesele olarak gündeme getirmiş, bunun için de Diyanet İşleri Başkanlığı'nın güçlendirilmesini, din derslerinin okul müfredatlarına alınmasını ve hem orta hem de yüksek eğitim sırasında din tedrisatının yer almasını savunmuştur¹⁹. Birkaç konuşmacının yüksek tahsil sırasında okutulmasını tavsiye ettiği dersler arasında İslâm Tarihi, İslâm Felsefesi ve Mükayeseli Dinler Tarihi yer almaktadır. Kurultayda dinî terbiye ile ahlâkî terbiye arasında zaruri bir ilişki görmeyen ve bu konuda tamamen modern/laik bir söylem tutturana tek konuşmacı o sırada Diyarbakır milletvekili olan Fazıl Ahmet Aykaç'tır. Aykaç Kurultay'ın genel temayülünü şöyle tenkit etmektedir:

"(...) Arkadaşlarımız fikri, mefhumu birbirine karıştırdılar. Halbuki dünyada terbiye-i diniye, terbiye-i ahlâkiye ayrı ayrı şeylerdir. (...) Terbiye-i diniye eksikliği insan-

¹⁸ Tartışmaların özeti için bk. İ. Tarhanlı, *a.g.e.*, s. 72-73, 96-98. Yazar bu husustaki görüşlerini şöyle açıklıyor: "İdarenin işlevi içinde ne bir kamu hizmeti ne de kolluk görevi olarak 'ahlâk' ile ilgilenmenin hukuken yeri olamaz" (s. 98); "'Ahlâk esaslarıyla ilgili işleri yürütmek' gibi içeriği hukuken belirlene(me)yecek bir işlev yüklemek ancak devletin bir dini ideoloji olarak benimsemiş olduğu anlamına gelir" (s. 159).

Bahri Savcı kanunun çıktığı yıllarda yazdığı bir makalede "ahlâk" mefhumunun kanuna girişini şöyle yorumlamıştır: "Daha birinci maddesinde Başkanlığa, ahlâk alanında görev verilmiştir: Başkanlık, İslâm dininin ahlâk esasları ile ilgili işleri yürütecektir, denmiştir. İslâm dini, hayatın her safhasını ve bu her safhanın düzenlenmesini kapsar. Her safhasına ait ahlâk kuralları koyar. Bu itibarla, Başkanlık, geniş-bütün hayatı kapsayan bir işler demeti görecektir". (...) "1965 kanunu, açık olarak, Mustafa Kemal Atatürk'ün Başkanlığı koyduğu tâli ve tâbi ve ancak 'itikatlar ve ibadetler' alanında yetkili bir idare cüzü olma yerinden dışarı çıkarmıştır. Ona, topluma, dinsel bir yön verme faaliyetlerinde bulunma yetkisi tanınmıştır. Millî ahlâki ve millî kültürü bile din çerçevesinde inşa imkânını vermiştir. Çünkü Başkanlık, toplumu din açısından aydınlatacak, İslâm dininin ahlâk esaslarına uyduracak, millî ülküleri din kanalı ile bağlanmayı sağlayacak"; "Diyanet İşleri teşkilatının gelişmeleri", *A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XXII/3, Eylül 1967, s. 99, 101.

¹⁹ -bk. *CHP Yedinci Kurultay Tutanağı*, Ankara 1948, s. 448, 449, 451, 454 (Bu kurultay 17. 11-4. 12. 1947 tarihleri arasında yapılmıştır).

ların ahlâkî durumunu behemehal ihlâl eden bir hadise olsa idi bugün burada Atatürk'ün adını nasıl kemâl-i tebci ile yad ederdik? Demek ki tarihin ve ilmin terbiye-i vicdaniyemizde, terbiye-i ahlâkiyemizde fevkalâde bir tesiri olduğuna, tamamen bir taraf bir şahit olarak, birçok misâller göstermek kabildir"²⁰.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yetki ve sorumluluklarını tayin eden ilk iki fıkra kastedilen şey esas itibarıyla yalnızca camileri idare etmekle sınırlıdır²¹. Camilerin yapımı, teşviki, düzenlenmesi, ihtiyaçlarının tesbiti konusunda daha düne kadar Diyanet'in hiçbir yetki ve sorumluluğunun olmadığı altı çizilerek hatırlatılmalıdır. Nitekim camilerin idaresi Diyanet'in Donatım Müdürlüğü'ne bağlıdır ve söylenen/yazılanların aksine bugüne kadar cami yapımı ve onarımı için Diyanet bütçesinden ayrılan/verilen herhangi bir tahsisat yoktur. 28 Şubat sürecinin ardından Mart 1998'den itibaren "irtica yasaları"yla gündeme gelen Diyanet'in cami ve mescitler üzerindeki yetki ve sorumluluklarının genişletilmesi talebinin ise hiçbir müsbet anlam taşımadığı, siyasî müdahale alanlarının genişletilmesinin ve halkın cami yapmak konusunda ortaya koyduğu iradenin kontrol altına alınmasının amaçlandığı da açıktır²². Açıklamalardan anlaşıldığı kadarıyla "Diyanet'in camilerin yapımı ve idaresiyle" ilgili mekanizması şöyle işleyecektir: Cami yapmak isteyen özel veya tüzel kişiler yer ve plan göstererek Diyanet'e başvuracak, Diyanet gösterilen bölgede camiye ihtiyaç olup olmadığına ve gösterilen yerin uygunluğuna karar verecek, karar müsbet olursa caminin hangi plana göre yapılacağını tayin edecektir. Bu kararlar doğrultusunda kanuni düzenlemeler yapılarak; a) 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kanunu'nun 35. maddesi tamamen değiştirilmiştir. Maddenin yeni şekli şöyledir: "Cami ve mescitler Diyanet

²⁰ a.g.e, s. 465.

²¹ İlk Diyanet İşleri Başkanı Rifat Börekçi, kendisine bir gazetecinin yönelttiği "Vazifeniz sırf imamlarla mı uğraşmaktır?" sorusunu şöyle cevaplıyor: "Vazifemiz imamların, hatiplerin azl u nasıbdır. Dinî mesâil ile de iştigal ederiz"; "Türkçe namaz meselesi", *Vakit*, 20 Şevval 1344/3 Mayıs 1926. Börekçi bir başka mülakatında "memleket halkının dinî ihtiyaçlarını tatmin"den de bahsediyor; "Namazda Türkçe Kur'an okunabilir mi?", *Vakit*, 26 Cemaziyelevvel 1345/22 Kânun-ı evvel 1927.

²² Milli Güvenlik Kurulu'nun kararları doğrultusunda Mart 1998 sonlarında gündeme gelen Mesut Yılmaz hükümetinin "irtica yasaları"ndan biri de "Camilerin yapımı ve idaresi Diyanet tarafından yönetilecek" hükmünü taşıyordu (bk. 23 ve 24. 3. 1998 tarihli gazeteler). Çok geçmeden bir gazetede şu haberle karşılaştık: "Yargıtay'ın kararı: Camiler kamu malı: Yargıtay, camilerin, kamu tüzel kişileri dışında, özel ve tüzel kişilerin (vakıf, dernek) mülkiyetine konu olamayacağı gibi, bu yerlerin yönetim ve tasarrufunun da bu kişilere bırakılmayacağına karar verdi. Yargıtay 1. Hukuk Dairesi, camilerin müslümanların ibadetine mahsus umuma açık mabetler olduğuna işaret etti. Bu nitaliğinden dolayı camilerin kamu malı olduğu ifade edilen kararda, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki Kanun'da son yapılan değişiklikle, cami ve mescitlerin Diyanet İşleri Başkanlığı'nun izni ile açılıp yine Başkanlık'ça yönetileceği hükmüne yer verildiği hatırlatıldı. Aynı değişiklikte gerçek ve tüzel kişiler tarafından yapıldığı halde izinli veya izinsiz olarak ibadete açılmış bulunan cami ve mescitlerin yönetiminin 3 ay içinde Diyanet İşleri Başkanlığı'na devredileceği hükmünün de getirildiği kaydedildi"; *Yeni Şafak*, 23 Şubat 1999, s. 2.

İşleri Başkanlığı'nın izni ile ibadete açılır ve Başkanlık'ça yönetilir. Hakiki ve hükmi şahıslar tarafından yapıldığı halde izinli veya izinsiz olarak ibadete açılmış bulunan cami ve mescitlerin yönetimi üç ay içinde Diyanet İşleri Başkanlığı'na devredilir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nca buralara imkânlar nisbetinde kadro tahsis edilir. Kadro tahsis edilinceye kadar buralarda görev yapanların meslekî ehliyetleri ile ilgili esas ve usuller yönetmelikle düzenlenir"²³. b) İmar Kanunu'na eklenen bir madde ile de ilk defa imar planlarında cami yerlerinin gözönüne alınarak hazırlanması mevzuata girmiştir: "Ek madde 2. İmar planlarının tanziminde, planlanan beldenin ve bölgenin şartları ile müstakbel ihtiyaçları göz önünde tutularak lüzumlu cami yerleri ayrılır. İl, ilçe ve kasabalarda müftünün izni alınmak ve imar mevzuatına uygun olmak şartıyla cami yapılabilir. Cami yeri, imar mevzuatına aykırı olarak başka maksatlara tahsis edilemez"²⁴.

Diyanet, inanç ve ibadet meselelerinin eğitimi, düzenlenmesi, teşviki konularında (vaaz, hutbe, kitap neşri vb.) dolayı araçlara sahiptir. İlk ve orta tedrisattaki din eğitimi ve doğrudan din eğitimi yaptığı var sayılan²⁵, aynı zamanda Diyanet teşkilatına da personel yetiştiren İmam Hatip Liseleri bütünüyle Milli Eğitim Bakanlığı'na, İlahiyat Fakülteleri de üniversiteler kanalıyla YÖK'e bağlıdır²⁶. Diyanet'in din eğitiminin muhteva, program, istikamet ve uygulamasının

²³ Kanun nr. 4379, kabul tarihi: 31. 7. 1998, *Resmî Gazete*, sy: 23421, 2 Ağustos 1998, s. 6.

²⁴ Kanun nr. 4380, kabul tarihi: 31. 7. 1998, *Resmî Gazete*, sy: 23421, 2 Ağustos 1998, s. 6. İmar Kanunu'ndaki bu değişiklik doğrultusunda yönetmelikte yapılan ve dinî yapıları da "Sosyal ve kültürel yapılar" arasına dahil ederek alan ile hacim büyüklüklerini belirleyen değişiklikler için bk. *Resmî Gazete*, sy: 23479, 30 Eylül 1998, s. 2.

²⁵ Türkiye'de mantığı, muhtevası ve işleyişi itibariyle teknik mânada "din eğitimi" yoktur, olsa olsa laik eğitim içinde din eğitimi vermekten bahsedilebilir ki bu da yalnız Türkiye'ye mahsus bir uygulamadır. İlk Diyanet İşleri Başkanı Rıfat Börekçi çok erken bir tarihte, 1927'de "bize (Diyanet teşkilatına) bir meslek mektebi zaruri olduğu kanaatindeyim" diyerek bu mübrem ihtiyaca işaret etmiştir; "Namazda Türkçe Kur'an okunabilir mi?", *Vakit*, 26 Cemaziyevvel 1345/22 Kânun-ı evvel 1927.

²⁶ Diyanet'e bağlı olan fakat Milli Eğitim Bakanlığı'nın da teftiş hakkı bulunan Kur'an kursları ile Diyanet'in eğitim merkezleri bu genel hükmün nisbi istisnalarıdır. Fakat Kur'an kurslarının hafızlık yaptırmak ve Kur'an okumasını öğretmek gibi -programlarda ilmiyal bilgileri de vardır-büyük ölçüde teknik bir eğitime yönelik olduğu, Eğitim Merkezleri'nde ise kısa dönemli meslekî olgunlaştırma kurslarının yapıldığı unutulmamalıdır. 1976 yılında açılan Diyanet'e bağlı Haseki Eğitim Merkezi de müftü ve vaizlere yönelik bir olgunlaştırma eğitimi vermekle beraber gerek süresinin 2 yıl olması gerekse Arapça ağırlıklı eğitim tarzı itibariyle "din eğitimi" sınırlarına dahil edilebilir. Kur'an kursları ve eğitim merkezleriyle ilgili mevzuat için sırasıyla bk. A. Uzunoğlu, *a.g.e.*, 1980, s. 54-98, 337-38. Diyanet'in din eğitimi açısından konumunu ele alan bir çalışma için bk. Ahmet Koç, "Diyanet İşleri Başkanlığı ve yaygın din eğitimi", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, sy: 8, 2001, s. 139-70.

633 sayılı kanununun 5. maddesi (j fıkrası) Din İşleri Yüksek Kurulu'na "Kurula eleman yetiştiren okulların meslek dersleri ile diğer okullardaki din derslerinin kitap, müfredat ve programları hakkında rapor hazırlamak ve gerektiğinde ilgililerle işbirliği yapmak" görevini yüklemektedir.

tamamen dışına itilmesi, resmi televizyon ve radyolardaki dinî programlarda doğrudan belirleyiciliğinin olmaması²⁷, dinî vakıflardan bütünüyle tecrit edilmesi çok yönlü problemlerin doğmasına zemin hazırlamış gözükmektedir²⁸. 1947 CHP Kurultayı'nda bu meselenin gündeme geliş tarzına bakarak oturmayan mevzuatın problemlerinin çok erken farkedildiği, hatta baştan bilindiği söylenebilir. Birkaç örnek vermek gerekirse:

"Evet bugün için bir Diyanet İşleri Reisi mevcuttur. Diyanet İşleri Dairesi'nin yetişecek olan nesle din öğretmek hususunda bir teşkilatı yoktur. Yalnız ihlâl eden müftülük ve imamlıklara eskiden kalmış mahdud kimseleri tayin etmekten başka bir vazife de ifa etmemektedir" (Çorum delegesi Abdülkadir Güney)

"[Gayrimüslim cemaatların] Evkaf idarelerini kendilerine vermişiz. İslâm dinine mensup olan cemaatin başına 'Diyanet İşleri Reisi' diye birisini oturtmuşuz. Fakat hiçbir iş yapmayarak, kolları bağlı olarak bırakmışız, boyuna tesbih çekmesine müsaade etmişiz" (Seyhan milletvekili Sinan Tekelioğlu)

"Diyanet İşleri [din] dersler[iy]le meşgul olmalıdır. Ona, memleketin fevkalâde muhtaç olduğu[nu], memleketin her tarafında kendilerine ihtiyaç bulunduğunu görmemek mümkün olmayan imam ve hatipleri yetiştirmek için izin vereceksiniz" (İstanbul milletvekili Hamdullah Suphi Tanrıöver)²⁹

Doğrudan din işleriyle ilgili konular olmalarına rağmen 1927'de hutbelerin, 1932'de ezan, salâ ve tekbirlerin Türkçeleştirilmesi, 1934'te Ayasofya Camii'nin müze haline dönüştürülmesi gibi kararlar siyasî merkezin tasarrufu olarak gerçekleştirilmiş, Diyanet İşleri Başkanlığı ise ya görüşüne hiç baş vurulmadan veya aykırı görüş bildirmesine rağmen alınan bu kararları uygulamaya, hattâ doğruluklarını savunmaya icbar edilmiştir³⁰.

²⁷ Eski Diyanet İşleri başkanlarından T. Altukulaç bu konuda şunları söylemektedir: "TRT Türkiye'de ikinci bir Diyanet İşleri Başkanlığı mı ki din programı yapıyor ve devlet adına 'toplumu din konusunda aydınlatmaya' çalışıyor? Bu yanlıştır. (...) Laik devletin laik bir kurumu olacaksınız, din konusunda kamu önünde yetkili ve sorumlu kılınmış kuruluşun, yani Diyanet İşleri Başkanlığı'nın hazırlamadığı veya inceleyip onaylamadığı programları halka sunmaya çalışacaksınız. Bu saygısızlıktır. Anayasaya da aykırıdır"; "Dr. Tayyar Altukulaç ile...", röportaj: Ahmet Ersöz, *Zaman*, 10 Eylül 1989, s. 8.

Kasım 1997'den sonra gündeme gelen düzenlemelerden biri de, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın hazırlayacağı ve TRT 4'te yayınlanacak "Diyanet Saati" adlı programın devreye sokulmasıdır. Fakat bu programın bugüne kadar kaydedeğer bir performans göstermediği, daha önce Cuma akşamları TRT 1'de yayınlanan ve Diyanet'in doğrudan müdahil olmadığı programdan herhangi bir farkının olmadığı açıktır.

²⁸ *CHP Yedinci Kurultay Tutanağı*, s. 449.

²⁹ *a.g.e.*, s. 449, 450, 469.

³⁰ Diyanet İşleri Başkanı Rıfat Börekçi, Türkçe ezan konusunda bazı ihmal ve suistimallerin yapıldığının Dahiliye Vekâleti'nce bildirilmesi üzerine 1933 yılında müftülöklere şu tamimi göndermiştir:

"(...) Şer'an memnu olmayan böyle Türkçe ezan ve kamet hakkında bazı müftüler tarafından tereddüde meydan verildiği anlaşılmıştır. Binaenaleyh bu tamimin vusûlünü müteakip umum ilmiye memurları, imam ve hatiplere kat'î tebliğât icrası ile en ufak bir muhalefet irtikâb edecek-

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın "din konusunda toplumu aydınlatma" yetki ve görevi için yaptıkları, camilerdeki vaaz ve hutbeleri düzenlemek, dinî sorulara cevap (fetva) vermek ve yayın yapmakla (kitap, dergi, takvim, kaset) sınırlıdır. Diyanet yayınlarının muhteva ve istikameti ve "din konusunda toplumu aydınlatma" ile irtibatları başlıbaşına bir konudur. Bu meseleyi başka bir yazıda ele aldığımızdan tafsilata girilmeyecektir³¹. Fakat siyasetin merkezini, başından itibaren Diyanet'in yayınlarından beklentisinin iki paralel çizgi doğrultusunda yürüdüğünü söyleyebiliriz. Biri "hurafelerden arındırılmış" dinî bilgi ve kültür verme, ikincisi de dinin devlet, cumhuriyet ideolojisi ve inkılâplarla bir şekilde uzlaştırılmasıdır³². 1949 yılında Diyanet bütçesi Meclis'te görüşülürken söz alan CHP Ordu milletvekili Hamdi Şarlan'ın, kurumun biri halka, diğeri aydınlara yönelik olmak üzere iki dergi çıkarmasını teklif ederken gerekçe olarak şunları söylediğini görüyoruz:

"(...) Diyanet İşleri'nin haftalık biri avama diğeri havasa ait iki mecmua çıkarıp hurafesiz *hakiki dinin* ne olduğunu ve bu arada devlet ve inkılâp esaslarının hangi bakımdan korunacağını da lazım geldiğini sağlamak elzemdir. Bu sayede dindar vatandaşın inkılâp prensipleri dairesinde itikadâtına ve ibadâtına ve ahlâkına ait konuların dışına çıkmak salahiyetini hâiz bulunmadığını o mecmualardan bilmesi, öğrenmesi lazımdır"³³.

3. Cumhuriyet ideolojisinin batılı mânada bir din-devlet/siyaset ayrılığını öngörmediği hatta bunu tehlikeli telakki ettiği açıktır. Bu yöneliş, Türk siyaset düşüncesi ve siyaset gelenekleri ile Cumhuriyet idaresinin din ve müslüman unsurları ilişkileri açısından normal hattâ stratejik olarak doğru kabul edilebilir. Fakat ilke ve tarihî tecrübeyi dikkate alma düzeyinde bize göre normal/doğru

lerin kat'î ve şedid mücazâta maruz kalacakları tamamen beyan olunur efendim" (bk. Sadık Albayrak, *Türkiye'de Din Kavgaı*, İstanbul 1973, s. 262).

³¹ Özet bilgi ve değendirmeler için bk. İsmail Kara, "Cumhuriyet Türkiye'sinde dinî yayıncılığın gelişimi üzerine birkaç not", *Toplum ve Bilim*, sy: 29-30, Bahar-Yaz 1985, s. 153-77; Mehmet Bulut, "Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları bibliyografyası 1924-1997", *Diyanet-İlmi dergi*, XXXIII/4, Ekim-Aralık 1997, s. 85-128; Tarhanlı, *a.g.e.*, s. 76-79, 92-95. Diyanet'in yayın mevzuatı için bk. A. Uzunoglu, *a.g.e.*, s. 99-104, 310-20.

Diyanet İşleri eski başkanı Dr. Lütfi Doğan'ın (sonradan CHP milletvekili ve Diyanet'e bakan Devlet Bakanı) beyanları mevcut durumu ortaya koymaktadır: "(Diyanet'in) ruh ve manevi yönden toplumu aydınlatmak esas görevidir. Ancak bugünkü statüyle bunu yapmak da mümkün değildir"; "Eski başkan Lütfi Doğan'dan eleştiri: Diyanet tarikat ve siyasetçinin oyuncağı", *Hürriyet*, 1. 7. 1989, s. 3 ve 21.

³² Diyanet İşleri Başkanı Mehmet Nuri Yılmaz'ın "Vatandaşlara *hurafelerden arındırılmış, dinin özünü, esasını, ruhunu, hakikatını telkin etmekle görevli* Diyanet İşleri Başkanlığı'na televizyon ve radyo kurma imkânı mutlaka verilmeli" ifadeleri için bk. "İrtica din değil, din irtica değil", roportaj: M. Gündem, *Zaman*, 23 Ocak 2000, s. 15.

³³ TBMM *Tutanak Dergisi*, XVI, 23. 2. 1949 tarihli 50. Birleşim, s. 447. 1956 yılı Ramazanında çıkan özel sayı istisna edilirse *Diyanet Dergisi* 1960 yılından itibaren yayınlanmaya başlanacaktır. Diyanet Dergisi'nin fihristi için bk. Mehmet Bulut, "Diyanet Dergisi/Diyanet İlmi Dergi-Genel fihrist ve indeksi", *Diyanet İlmi Dergi*, XXXIV/4, Ekim-Aralık 1998, s. 1-180.

olan bu düşüncenin arkasından gelen laiklik ilkesi ile Diyanet İşleri Başkanlığı organizasyonuna dair mevzuat ve uygulamalar çok alt düzeyde işlemiş, bir başka ifade ile siyasî merkezin dinî alana ve giderek dinî yaşantıya tahakküm etmesine dönüşmüştür. Dine tahakküm ve dinî alanın daraltılması, kısıtlanması şeklinde anlaşılan ve yorumlanan din-siyaset ilişkileri, neticeleri itibariyle dini toplumsal gerilim ve tehlike/tehdit alanlarından biri saymak, siyasî meşruluk araçlarından biri olarak kullanmak, yeni, seküler ve uygun bir din yorumunun (millî din) ortaya çıkması için sürekli ve etkin tedbirlere başvurmaktan öte bir yere varmamış gözükmektedir.

633 sayılı Diyanet teşkilat kanununun laiklik ilkesine aykırı olduğu iddiasıyla Birlik Partisi tarafından açılan iptal davası için Anayasa Mahkemesi'nin verdiği kararın³⁴ gerekçesinde yer alan ve bizim siyasî merkezin esas görüşü olarak alınabileceğini düşündüğümüz şu değerlendirmeler de tartışmaya çalıştığımız husus için önemli olmalıdır:

"Diyanet İşleri Başkanlığı, dinî bir teşkilat değil, Anayasanın 154üncü maddesinde saptandığı üzere genel idare içinde yer almış idari bir teşkilat durumundadır. (...) Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Anayasada yer almasının ve mensuplarının memur niteliğinde sayılmasının, (...) birçok tarihî nedenlerin, gerçeklerin ve ülke koşullarıyla ihtiyaçların doğurduğu bir zorunluk sonucu olduğunda kuşku yoktur. (...) Dinin devletçe denetiminin yürütülmesi, din işlerinde çalışacak kimselerin yetenekli olarak yetiştirilmesi yoluyla dinî taassubun önlenmesi ve dinin toplum için manevî bir disiplin olmasının sağlanması ve böylece Türk milletinin çağdaş uygarlık seviyesine erişmesi, yücelmesi ana ereğinin gerçekleştirilmesi gibi nedenlere dayan(maktadır). (...) Devletin bu alandaki yardımı ve Diyanet İşleri kuruluşu görevlilerinin memur sayılması, devletin din işlerini yürüttüğü anlamına gelmeyip ülke koşullarının zorunlu kıldığı ihtiyaca uygun bir çözüm yolu bulmak erek ve anlamını taşımaktadır" (vurgular bizim).

Gerçekten de Diyanet teşkilatı, nerde ise Cumhuriyet'le yaşıt tarihi süresince, kendisine biçilen yere ve sınırlara sadık kalarak müslümanların din işlerine bakmaktan çok "devletin din işlerine bakan", devletin temayülleri, zaman zaman başkaları doğrultusunda dinî yorumlar yapan, halkın din anlayışını dönüştürmeyi amaçlayan bir kurum olagelmıştır. Siyasî merkezin ana temayülü ile Diyanet

³⁴ Esas 1970/53, Karar: 1971/76 ve 15 Haziran 1972 tarihli *Resmî Gazete*'den aktaran A. Uzunoglu, *a.g.e*, 1978, s. 61-62/dn. 1. Değerlendirme için bk. İ. Tarhanlı, *a.g.e*, s. 107 vd. Anayasa Mahkemesi 1983 yılında Huzur Partisi'ni kapatan kararında laikliği yorumlarken (Esas: 1983/2, Karar: 1983/2 ve 15 Ekim 1984 tarihli *Resmî Gazete*) benzer açıklamalara yer vermiştir: "Laikliğin dinle devlet ilişkilerini düzenleyen bir ilke olması nedeniyle, her ülkenin içinde bulunduğu ve her dinin bünyesini oluşturan koşullardan esinleneceği, bu koşullar arasındaki uyum ya da uyumsuzluğun laiklik anlayışına da yansiyarak farklı ve değişik modelleri ortaya çıkarması doğal sayılmalıdır. (...) Hıristiyan ve İslâm dinlerinin koşulları, inanç ve gerekleri aynı olmadığından, ülkemizde ve batı ülkelerinde oluşan durumlar ve çıkan sonuçlar birbirinin aynı olmamış, aksine büyük farklılıklar göstermiştir. Dini ve din anlayışı tamamen farklı olan bir ülkenin laikliği, o ülke batı medeniyetine açık olsa dahi batı ülkelerindeki anlayış içinde benimsenmesi esasen düşünülemez ve beklenemez"; zikreden: Tarhanlı, *a.g.e*, s. 161-62.

İşleri Başkanlığı'nın tarihi boyunca isteyerek veya zorlamalar neticesinde yaptığı icraata bakıldığında Cumhuriyet ideolojisinin din-devlet ayrılığı mânasında bir laiklikten çok dinin dünyevileşmesi ve siyaset-kamu alanındaki iddialarından tecrit edilmesi mânasına bir sekülerizmden yana tavır koyduğu ve bu tavrı alanını genişleterek ısrarla sürdürdüğü neticesine varılabilir.

4. Diyanet İşleri Başkanlığı mevzuat ve işleyiş itibariyle hemen bütün tarihi boyunca, siyasî merkez açısından muteber ve değer verilen bir kurum olmamıştır. Fakat siyasî merkezin, Diyanet İşleri Başkanlığı'nı meşrulaştırmak, nüfuz aracı olarak kullanmak, daha da önemlisi bu kurumun varlığını gerekçe göstererek milletin içinde muteber konumlarını sürdüren ulema ve meşâyihin tayin edici ve etkili statülerini zayıflatarak ortadan kaldırabilmek için bu kurumun halk katında, özellikle de dinî endişelere sahip insanlar nezdinde itibarlı olması gerekiyordu³⁵. Siyasî merkezin bu paradoksu çözmek için bulduğu elverişli yollardan biri, Diyanet'in başına muteber bir insan getirerek onun üzerinden halkın itibarını kazanmak olmuştur. 1924-41 yılları arasında başkanlık yapan Rifat Börekçi uzun yıllar Ankara müftülüğü yapmış, Millî Mücadele yıllarında büyük yararlılıkları görülmüş, Mustafa Kemal Paşa ile işbirliği yapmış, İstanbul'un Millî Mücadele aleyhinde fetvasını göğüslemiş, I. Meclis'te milletveki olarak bulunmuş ilmiyeden bir zattı. 1942-47 yılları arasında başkanlık yapan Ord. Profesör ve müderris Mehmet Şerefeddin Yalpkaya ise kelâm başta olmak üzere İslâmî ilimlere ve Arap edebiyatına vukufu ile şöhret bulmuş, üniversite çevrelerinin de itibar ettiği biriydi. Yalpkaya'dan sonra İnönü tarafından başkanlık görevine getirilen ve 1924'ten beri Diyanet teşkilatının üst kademelerinde bulunan, halk arasında alim ve muteber bir insan olarak tanınan Ahmet Hamdi Akseki'nin konumu daha enteresandır. II. Meşrutiyet devri İslâmcılık düşüncesinin en önemli isimlerinden birinin, tekparti iktidarının sonlarına doğru İnönü tarafından Diyanet makamının başına getirilmesi ancak dönemin şartları hesaba katıldığında doğru anlaşabilecek önemli bir husustur. Çok partili hayata geçiş çalışmalarının yürütüldüğü, muhalefetin dinî konularda iktidarı gittikçe dozu sertleşecek şekilde tenkitlere tabi tuttuğu, iç ve dış konjonktürel şartlar dolayısıyla dinî hayatın, din eğitiminin daha serbest bir hüviyete büründürülmesine gayret edildiği bir dönemde Akse-

³⁵ Mustafa Kemal Paşa'nın 30. 8. 1925 tarihinde Kastamonu'da yaptığı konuşmada bu hususa açık işaretler vardır: "Hükümet-i Cumhuriyemizin bir Diyanet İşleri Riyaseti makamı vardır. Bu makama merbut müftü, hatip, imam gibi muvazzaf birçok memurlar bulunmaktadır. *Bu vazifedar zevatin ilimlerin[nin], faziletlerin[nin] derecesi malumdur.* Ancak burada vazifedar olmayan birçok insanlar da görüyorum ki aynı kıyafet iktisasında berdevamdırlar. *Bu gibiler içinde çok cahil hatta ümmi olanlarına tesadüf ettim.* Bilhassa bu gibi *cühela* bazı yerlerde halkın mümessilleriymiş gibi onların önüne düşüyorlar. Halkla doğrudan doğruya temasa adeta bir mani teşkil etmek sevda-sında bulunuyorlar. Bu gibilere sormak istiyorum: Bu vaziyet ve salahiyeti kimden, nereden almışlardır. (...) Millete hatırlatmak isterim ki bu lâubaliliğe müsaade etmek asla caiz değildir"; *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, II, 225-26.

ki'nin Diyanet'in başına getirilmesi hiç de anlaşılmayacak yahut yadırganacak ve küçümsenecek bir tercih olmamalıdır³⁶. Tekparti yıllarında Diyanet İşleri Başkanlığı yapan bu üç kişinin hukuken değilse de teamülen kaydıhayat şartıyla bu hizmeti yürüttükleri de gözden ırak tutulmamalıdır; üçü de görevde iken vefat etmiştir.

Bu teamül çok partili hayata geçtikten, özellikle 27 Mayıs 1960 ihtilâli sonrasında ortadan kalkacak, Diyanet teşkilatı, başkanlık makamı açısından da istikrarsız ve geçmişine göre daha az itibarlı bir yer haline gelecektir. Meselenin bu yönünü görebilmek için önce başkanlık makamına getirilen kişilere ve görev sürelerine göz atmak gerekmektedir:

Başkanın adı	Göreve başlama tarihi	Ayrılma tarihi	Görev süresi
Rıfat Börekçi	04.04.1924	05.03.1941	17 yıl
Şerefeddin Yaltkaya	14.01.1942	23.04.1947	5 yıl 3 ay
Ahmet Hamdi Akseki	29.04.1947	09.01.1951	4 yıl 8 ay
Eyüp Sabri Hayırlıoğlu	12.04.1951	10.06.1960	9 yıl
Ömer Nasuhi Bilmen	29.06.1960	06.04.1961	9 ay
Hasan Hüsnü Erdem	06.04.1961	13.10.1964	2 yıl 5 ay
Tevfik Gerçeker	15.10.1964	16.12.1965	1 yıl 1 ay
İbrahim Elmalı	17.12.1965	25.10.1966	11 ay
Ali Rıza Hakses	25.10.1966	15.01.1968	1 yıl 2 ay
Lütfi Doğan (vekil)	15.01.1968	25.08.1972	4 yıl 7 ay
Dr. Lütfi Doğan	26.08.1972	26.07.1976	4 yıl
Doç. Dr. Süleyman Ateş	28.07.1976	07.02.1978	1 yıl 6 ay
Tayyar Altıkulaç	09.02.1978	10.11.1986	8 yıl 9 ay
Doç. Dr. M. Sait Yazıcıoğlu	17.06.1987	02.01.1992	4 yıl 6 ay
Mehmet Nuri Yılmaz	02.01.1992	halen görevde ³⁷	

Bu tablonun üzerinde durulması gereken birçok yönü ve problemi var. DP iktidarının, Diyanet'le ilgili devraldığı mirasa sadık kalarak Akseki'yi görevden almadığı ve onun vefatıyla göreve getirdiği E. Sabri Hayırlıoğlu'nu da değiştirmedeği görülmektedir. Bu teamüle ilk müdahale 60 ihtilâliyle olmuş, ihtilâlin hemen akabinde görevinden alınan Hayırlıoğlu'nun yerine, başkanlıkta ancak 9 ay kalabilecek olan İstanbul müftüsü Ömer Nasuhi Bilmen getirilmiştir. Bilmen'den sonra başkan olan Hasan Hüsnü Erdem ise, Diyanet İşleri Başkan Yardımcılığı'na getirilen emekli tümgeneral ve tarikat mensubu Sadettin Evrin'in hazırlayıp

³⁶ Akseki'nin dikkat çekici biyografisi ve Cumhuriyet devrindeki faaliyetleri hakkında bir değerlendirme için bk. İsmail Kara, "Bizden biri olarak Ahmet Hamdi Akseki", *Şeyh efendinin Rüyasındaki Türkiye* içinde, gözden geçirilmiş 3. bs. İstanbul 2002, s. 30-37.

İnönü'nün, 1949'da yine II. Meşrutiyet devri İslâmcılarından Mehmet Şemsettin Günaltay'ı başbakanlık makamına getirmesi de benzer bir hadisedir.

³⁷ bk. Nail Arslanpay, a.g.e, s. 93 (Dr. Lütfi Doğan'a kadar); *Diyanet İşleri Başkanlığı Biyografik Teşkilat Albümü 1924-1989*, Ankara 1989, s. 31 (M. Sait Yazıcıoğlu'na kadar); İrfan Yücel, "Diyanet İşleri Başkanlığı", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA), IX, 460 (tarihlerin ay ve günlerinde bazı küçük farklar vardır).

başkanın imzası veya adıyla yayınlanmasını istediği Nurculuk aleyhindeki metne³⁸ karşı çıktığı için resen emekliye sevk edilmiştir³⁹. Bir sonraki başkan İbrahim Elmalı Devlet Bakanı Refet Sezgin'in bir tayinle ilgili isteğini geri çevirdiği için görevden alınmıştır. Kısaca söylemek gerekirse 1951'den sonra, Tayyar Altıkulaç'ın kendi isteğiyle emekliye ayrılması ve M. Sait Yazıcıoğlu'nun yeniden izin talep edilmeyerek üniversitedeki görevine iade edilmesi (dolaylı görevden alma) hariç tutulursa bütün başkanlar siyasi otorite tarafından ve çoğu pek de hoş olmayan bir şekilde görevden alınmış veya emekliye sevk edilmiştir. Bu durum, başkanlar ve kurum üzerindeki siyasi müdahalenin ne boyutlarda cereyan ettiğini göstermektedir⁴⁰. 1971 müdahalesinden sonra siyasi etkiye bir de parti tesiri eklenecektir. Bu tesir 1973 seçimlerinden sonra koalisyonlara ortak olan ve Diyanet'e bakan devlet bakanlığını alan MSP çizgisinin tesiridir. "En laik Diyanet İşleri başkanı" olarak anılan Dr. Lütfi Doğan'ın görevden alınarak yerine Süleyman Ateş'in tayin edilmesi ve 1971'den beri başkan yardımcısı olan fakat MSP çizgisi ile arası hiçbir zaman iyi olmayan Tayyar Altıkulaç'ın da Din Eğitimi Genel Müdürlüğü'ne kaydırılması bu süreci hızlandıracaktır⁴¹. (Bu tarihten

³⁸ Söz konusu metin yazar adı belirtilmeden *Nurculuk Hakkında* başlığıyla Diyanet yayınları arasında neşredilmiştir; Ankara 1964, 24 s. (Bu kitapçıga bir tenkit yazılmıştır: *Diyanet İşleri Reisliği Nurculuk Hakkında ne Diyor?*, İzmir 1964, 56 s.). Aynı yıl Diyanet yayınları arasında neşredilen ve yine Sadettin Evrin'e ait olması kuvvetle muhtemel bir diğer tenkit metni de *Biberiye Tarikatı Hakkında* kitabıdır; Ankara 1964, 11 s. Diyanet'in aynı yıl ve aynı ebatla, yazar adı belirtmeden yayınladığı bir başka kitap *Komünizm Karşısında İslami Görüşler* başlığını taşımaktadır; Ankara 1964, 52 s. Bu üç kitapçık birlikte düşünülürse, 60 sonrası şartlarda devletin iki düşmanı (Gericiler/Tarikatçılar/Şeriatçılar ve Komünistler) tanımının Diyanet cephesi görünür hale gelebilir.

Sadettin Evrin'in hayatı, eserleri ve tasavvufi görüşleri için bk. Mustafa Kara, "Doğumunun 100. yıldönümünde mutasavvif bir general: Sadettin Evrin", *İLAM Araştırma Dergisi*, II/1, Ocak-Haziran 1997, s. 55-81. Ayrıca bk. "Diyanet İşleri Başkanlığı'nda hurufluk hareketleri-Sadettin Evrin Kur'an âyetlerini ebced hesabına vurarak siyasi hadiselerle bağlantılar kuruyor", *Yeni İstiklal*, sy: 184, 17 Şubat 1965.

³⁹ Bu hadiseyi H. Hüsnü Erdem'in kendi anlatımı için bk. Eşref Edip, "Sabık Diyanet İşleri başkanının tekaüde sevki nasıl oldu?", *Yeni İstiklal*, sy: 196, 12 Mayıs 1965, s. 3

⁴⁰ Siyasi müdahale konusunda başkanlık yapmış iki kişinin beyanlarını aktarmak yerinde olacaktır: Tayyar Altıkulaç: "Diyanet'te hemen her gün yaşanan ve değişmeyen sıkıntı kanunla [Diyanet İşleri] Başkan[ın]a verilmiş olan yetkilerin siyasi makam tarafından kullanılmak istenmesinden kaynaklanır. (...) Dinî otorite boşluğu kesin olarak var. Bunun önemli sebebi Diyanet'in siyasi iktidar emrindeki görünümü ve bazı çevrelerce bu durumun istismar edilmesidir"; "Daha yürekli bir Diyanet", *Altınoluk* dergisi, sy: 93, Kasım 1993, s. 20, 21.

M. Sait Yazıcıoğlu: "Diyanet Türkiye'nin sancılı değil en sancılı müessesesi (...) Bunun asıl sebebi de Diyanet'in konumu ile ilgili (...) Laikliğin yorumundaki sıkıntı Diyanet'e de yansıyor. Siyaset-Diyanet ilişkileri sağlıklı zemine oturamıyor. (...) Devlet bu konuyu sağlıklı biçimde çözebilmiş değil. (...) Siyaset ile Diyanet'in ilişkileri pek hoş olmamıştır çoğu zaman"; "Diyanet en sancılı müessese", *ag. dergi*, s., 16, 18.

⁴¹ MSP'nin, gerek CHP-MSP koalisyonunda gerekse Milliyetçi Cephe koalisyonlarında, küçük parti olmasına rağmen Diyanet'e bakan devlet bakanlığını almakta ısrarlı olmasına karşılık 1995 seçimleri sonrasında büyük parti olarak yer aldığı koalisyonda bu devlet bakanlığını DYP'ne

itibaren MSP çizgisinin Diyanet'teki etkisi ve nüfuzu, dinin siyasete alet edilmesi çerçevesinde diğer unsurlarla birlikte siyasî bir malzeme olarak sürekli kullanılacaktır). Altıkulaç, 1977 seçimleri sonrasında hükümeti kuran Ecevit'in imzasıyla eski kurumuna, bu defa başkan olarak dönecek ve 12 Eylül yönetiminin din ve laiklik politikalarında özellikle de cemaatların siyasî merkezle irtibatlarının yeniden organize edilmesinde, yurt dışındaki Türklere dönük din hizmetlerini resmi kimliğinin yaygınlaştırılmasında, din derslerinin ilk ve orta eğitimde mecburi hale getirilmesinde hayli etkili olacaktır.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın siyasetle doğrudan irtibatını bir başka açıdan gösteren hususlardan biri de başkanlık makamına oturan kişilerin azımsanamayacak bir kısmının göreve gelmeden önce veya ayrıldıktan sonra aktif siyasetin içinde yer almış olmalarıdır: Rıfat Börekçi (I. Meclis'te Manisa mebusu seçildiyse de 4 ay sonra Ankara Müftülüğü görevine döndü), E. Sabri Hayırlıoğlu (II. Meclis'te CHP mebusu), İbrahim Elmalı (MP ve Demokratik Parti mebusu), Lütfi Doğan (MSP, RP, FP, SP mebusu), Dr. Lütfi Doğan (CHP mebusu, II. Ecevit hükümetinde Diyanet'ten sorumlu Devlet Bakanlığı da yaptı), Tayyar Altıkulaç (DYP mebusu, AKP mensubu). Bu tavır, modernleşme dönemi Osmanlı şeyhulislâmlarının aktif politikanın doğrudan merkezinde yer almaları tecrübesiyle çakışmaktadır.

Siyasî merkezin, basın-yayın organlarının, üniversitelerin, özellikle ihtilâl dönemlerinde Genelkurmay'ın başkanlık makamı üzerindeki doğrudan/dolaylı etkileri, baskıları her zaman tahmin edilenden fazla olmuştur⁴². Basına da intikal

vermesi/vermek zorunda kalması da 1971'den sonra oluşan bu nazik durumla alakalı olsa gerek. Bu sırada DYP milletvekili olan Altıkulaç'ın, en uygun aday olmasına rağmen Diyanet'e bakan devlet bakanlığına getirilmemesi de dikkat çekicidir.

⁴² Diyanet İşleri başkanlarına dönük olarak basında çıkan hakeratâmiz ve tehditkâr yazılara birkaç örnek: 1. Ramazan ayında 19 Mart 1926 Cuma günü hutbeyi Türkçe okuyup namazı da "Allah büyük" tekbiriyle ve kendi hazırladığı Türkçe tercüme surelerle kıldırın, bu yüzden cemaatın protestolarıyla karşılaşın Göztepe Tütüncü Mehmet Efendi Camii imamı Cemalettin Hoca'nın (Seven, öl. 1964) görevden alınması üzerine Ahmet Ağaoğlu'nun yazdığı ve "böyle bir hoca nasıl oluyor ceza görüyor, nasıl oluyor da İnkılab'ın başında bulunan bir Müdiriyet böyle bir hocayı icra-yı vazifeden men ediyor?" cümlesiyle biten yazısı: "Türkçe haram bir lisan mıdır?", *Milliyet*, 11 Nisan 1926; 2. Gümülcine'den mektup göndererek "Latin harfleriyle Kur'an'ın yazılıp yazılmıyacağını, böyle basılan bir metnin Kur'an olarak okunup okunmıyacağını" soran Batı Trakyalı öğretmen Mustafa Kafalı'ya Eyüp Sabri Hayırlıoğlu'nun, 1. 6. 1958 tarihli mektupla menfi cevap vermesi üzerine çıkan yazılar: "Diyanet İşleri Reisi'nin Batı Trakya'da bulunan mürtcecilere cevabı", *Cumhuriyet*, 2. 10. 1958; "Günaltay Hayırlıoğlu'na avukat bekayısı diyor", *Tercüman*, 5. 10. 1958. Bu tartışma üzerine Hayırlıoğlu'nun da yazarları arasında bulunduğu derleme bir kitap yayınlanmıştır: *Türkçe Kur'an Okunamaz*, haz. Mümin Çevik, İstanbul 1958 (Mahkemeye intikal eden bu hadisenin safahatı için bk. Bekir Berk, *Hakkın Zaferi İçin*, İstanbul 1972, s. 178-214); 3. M. Sait Yazıcıoğlu'nun, "Türkiye laik değil" başlığıyla verilen roportajı (*Milliyet*, 9. 12. 1989) üzerine çıkan yazılar: Coşkun Kırca, "Türkiye laik değilmiş!", *Milliyet*, 10. 12. 1989 ve Mukbil Özyörük, "Diyanet Başkanı'nun tehlikeli teklifi", *Tercüman*, 12. 12. 1989.

eden üç örneği zikretmek gerekirse; Ahmet Hamdi Akseki Bütçe Komisyonu üyesi milletvekillerine bilgi verirken (8. 1. 1951) CHP'li üyelerin, hususen Ferit Melen'in hakaretine uğramış, geçirdiği kalp krizi üzerine vefat etmiştir (9. 1. 1951)⁴³. AP milletvekili ve Devlet Bakanı Refet Sezgin, haksız tayin isteğini yerine getirmediği için İbrahim Elmalı'ya makamında hakaretler yağdırmış ve istifaya zorlamıştır (1966). Tayyar Altıkulaç da makamında CHP milletvekili Celal Paydaş'ın silahlı ve fiili saldırısına maruz kalmıştır (27. 3. 1979).

Tablodan çıkarılabilecek bir başka netice de Diyanet İşleri Başkanlığı'na getirilen kişilerden 5 tanesinin (1/3'ünün) iki yıldan az, diğer 7 tanesinin de 5 yıldan az görevde kalabilmiş olmalarıdır. Bu süreler gösteriyor ki başkanların çok büyük bir kısmı, Diyanet gibi önemli bir kurum için gerekli olan güvenceden yoksun ve kurumu tanımak, orta-uzun vadeli programlar hazırlamak ve uygulamak imkânlarından mahrum olarak görev yapmışlardır⁴⁴.

Başkanlar açısından Diyanet İşleri Başkanlığı'nı değerlendirmeyi bitirirken, önem atfedilebilecek iki ayrıntıya da işaret edelim. Bunlardan biri Tayyar Altıkulaç'la birlikte Diyanet İşleri başkanı olan kişinin sakal bırakma geleneğinin ortadan kalkması, diğeri de Dr. Lütfi Doğan'la birlikte başlayan ilâhiyat alanında akademisyen birinin başkanlığa getirilmesi temayülünün Mehmet Nuri Yılmaz'ın tayiniyle terk edilmesidir.

4. Yeni Tartışma Alanları

80'li yılların ortalarından itibaren Diyanet İşleri Başkanlığı ve laiklik ilkesi etrafında iki tartışma alanı daha ortaya çıktı. Bunlardan biri "Diyanet'in cemaatlara devri", diğeri de "Alevilerin Diyanet'te temsili" idi. Son bir iki yılda "harareti hayli azalmış" bu iki tartışma alanı aslında yeni ortaya çıkmış değil; ikisi de potansiyel olarak 1924 yılından, fiili olarak çokpartili hayata geçiş tecrübelerinin ilk yıllarından itibaren açık veya örtük olarak dile getirilmektedir. Yeni olan, belki tartışmaların, demokratikleşme ve özgürlükler bağlamında yürütülmüş olmasıdır. 80 sonrasında, İslâmcılar da dahil olmak üzere bütün grupların yaklaşık olarak aynı mantık ve argümanlarla katıldıkları bu tartışmaların en büyük zaafı, Cumhuriyet Türkiye'sinde İslâmla müslümanlığın ve laikliğin, hangi siyasî ve sosyal şartlarda, nasıl anlaşıldığı ve yorumlandığı vakiasını (problemin yakın ve belirleyici tarihini) ihmal ederek meseleyi sadece demokratikleşme bağlamında ve nerde ise tamamen teorik bir tartışma düzeyinde ele almış olmalarıdır.

Bu iki probleme biraz daha yakından bakalım:

⁴³ "Diyanet reisi Akseki'nin vefatı", *Sebilürreşad*, IV/93, s. 286, Ocak 1951.

⁴⁴ Bu problemin aynı zamanda Türk brokrasisinin problemi olduğunu gözden irak tutuyor değiliz. Yine de dünyadaki din organizasyonlarıyla ilgili teamüller ve ülkemizdeki gayrimüslim cemaatların din işlerini tedvirle görevli yönetici kişilerin seçilme ve görev süreleriyle ilgili kurallar bu meseleyi farklı bir bağlamda ele almak gerektiğini göstermektedir.

1. Tartışmalarda görüldüğü kadarıyla Diyanet'in cemaatlara devri talebinin, biri laiklikle diğeri de kamu maliyesiyle alâkalı olmak üzere iki gerekçesi var. Şöyle ki: Laiklik dinle devlet işlerinin birbirinden ayrılması mânasına alındığında Türkiye'de bu anlamda bir laiklik bulunmamaktadır. Çünkü dinin devlet işlerine karışması her mânasıyla ortadan kalkmışken devlet Diyanet İşleri Başkanlığı'nı kendi bünyesi ve işleyişi içinde bulundurmak suretiyle din işlerine doğrudan karışmakta hattâ kendisi doğrudan dinle ilgili konularda yorumlar getirmekte veya ortadaki yorumlardan birine katılmaktadır. Dini yorumlaması devlete örtük de olsa dinî bir kimlik verirken yorumlardan birine katılması da devletin vatandaşları, vatandaşlarının görüşleri arasında tercih yapması demektir. Halbuki devlet herkese eşit uzaklıkta veya yakınlıkta olmalıdır. Bu aksak laiklik uygulamasından kurtulmak için Diyanet cemaatlara, sivil kuruluşlara devredilmelidir. Kamu maliyesi açısından bakıldığında da benzer bir durum sözkonusudur: Diyanet vergi mükellefi bütün vatandaşlara (gayrimüslimlere, ateistlere, Alevilere, pratik dinî yaşantısı olmayan kişilere...) hizmet veren bir kurum olmamakla beraber kamu maliyesinden, birkaç bakanlığın bütçesinden daha büyük bir bütçeye sahip bulunmaktadır.

Diyanet'in cemaatlara devri meselesinin yeni bir mesele olmadığı, 1945 yılından⁴⁵, özellikle de 1947 CHP Kurultayı'ndan itibaren dile getirildiği aşağıdaki temsil gücü yüksek örneklerden anlaşılabilir:

"Cumhuriyet hükümeti laik olduğu halde laisizmin icap ettirdiği tarzda din işlerini cemiyete ve Türk cemaatına mal etmemiş bulunuyor. Hükümet olarak da işi eline almayınca, bizde laiklik bir nevi din aleyhtarlığı şeklinde tecelli ediyordu (...).

"Türkiye'de oturan ekalliyet [gayrimüslimler], kendi dinî müesseselerini teçhiz edebilirlerken, Türk vatandaşı kendi vatanında bu hakkından mahrum kalıyordu. Laisizmi kabul ettiğimize göre, Türk vatandaşına da dinî müesseselerini yaşatmanın imkânını vermek doğru olur kanaatindeyiz.

"Diyanet İşleri'miz, devlet bünyesinden ayrılabilir, dinî müesseselere Evkaf'ın vâridatı da eklenebilir. Bu suretle hiç zahmet çekmeden bu cemaat teşkilatı kurulur"⁴⁶.

"[1928'de yapılan] Anayasadaki bu değişiklikle birlikte dinî teşkilatın devlet bünyesi içinde kalması, bütçeden ödenek alması, bu değişikliğin ruhuna aykırıdır. (...) Laik bir rejimde devletin okul programlarına din öğretimi koyması, İmam-Hatip Okulları açması, kitapla ve radyoyla dinî yayın yapmasının laikliğe aykırılığı açıktır. Bu durum da Diyanet İşleri Başkanlığı'nın devlet bünyesi içinde bırakılmış olmasının so-

⁴⁵ 1945 yılında, daha çokpartili hayata geçiş süreci başlamadan CHP içinden bir grup, yeni bir "Dinde reform" projesi hazırlayarak din işleriyle dünya işlerinin birbirinden ayrıldığı laik bir rejimde Diyanet İşleri Başkanlığı gibi bir kurumun olmaması ve bu kurum yerine Dil Kurumu gibi bir organizasyon kurularak din işlerinin millete mal edilmesini gerektiğini savunmuştur; bk. Tank Zafer Tunaya, *İslâmcılık Cereyanı*, İstanbul 1962, s. 195-96.

⁴⁶ Cihad Baban, "Lâyklik neden dolayı din düşmanlığı olur?", *Selamet*, sy: 39, 13 Şubat 1948, s. 11, 16 (*Tasvir* gazetesinden iktibas)

nucudur. (...) Din işleri, Hristiyan ve Musevî dini mensuplarında olduğu gibi cemaat teşkilatına bırakılarak, bu din mensuplarının da kendi vicdani meseleler ve ihtiyaçlarıyla kendilerinin meşgul olmaları, devletin de dinler ve dinî teşekküller karşısında tarafsız bir otorite olarak kalması gerekli idi. Mabretler ve dinî teşekküllerin idaresi, cemaat teşkilatınca yürütülür, ihtiyaç ve arzular bu teşkilatın işi olarak görülebilirdi”⁴⁷.

Diyanet’in cemaatlara devri tartışmalarında en önemli zaaf noktası “cemaat” kavramıyla alakalıdır. Çünkü hukukî olarak cemaat, Türkiye’de sadece hakları Lozan Antlaşması’yla uluslararası garanti altına alınan gayrimüslim azınlıklar yani Hristiyan ve Yahudiler için kullanılır. Bunun dışında hukuken hak ve yetkileri tarif edilebilecek bir “müslüman cemaat” yoktur ve fiilen var olan cemaatların/tarikatların gayrimüşruluklarını ortadan kaldırmak için vakıf ve dernekler kanalıyla faaliyetlerini sürdürdüklerini de biliyoruz. Cumhuriyeti kuran kadronun müslümanları hangi mezhep, meşrep ve tarikattan olursa olsun eşit düzeyde kabul etmesi, hattâ mezhep ve meşreplerin var olan farklılıklarının kamu hayatına yansımalarına müade etmemesi de, “tek tip müslümanlık” araması kadar bu uluslararası kararlarla irtibatlı olsa gerektir.

Bir hususun daha altı çizilmelidir: 1924’te medreselerin kapatılması ve Diyanet İşleri Başkanlığı’nın kurulması, 1925’te de tekkelerin kapanması ve tarikatların gayrimüşru ilan edilmesinden sonra Türkiye’de yaşanan din merkezli birçok acı tecrübe, cemaat ve tarikat yapılaşmalarının bir tür devletin şemsiyesi altında varlıklarını sürdürebilmeleri vakiasını ortaya çıkarmıştır. Siyasî merkezin açık veya örtük desteği, yönlendirmesi olmadan varlığını sürdürebilecek herhangi bir cemaat yapısından bahsetmenin zorluğu dün de bugün de ortadadır. Yakın tarihin tecrübeleri hesaba katıldığında cemaat ve tarikat yapılarının, çokça vurgu yapıldığı gibi “sivil” vasıflara sahip organizasyonlar olmaktan çok “yarı resmi” kuruluşlar olduklarını söylemek doğruya daha yakın gözükmektedir. Nitekim çok güçlü ve sıkı oldukları var sayılan cemaatların 12 Eylül hareketinden sonra siyasî gücün talepleri veya icbarları doğrultusunda ne kadar çabuk dağıldıkları, yapı değiştirdikleri veya kolaylıkla itaatkâr bir mahiyete büründükleri görülmüştür. Bu tesbitlerde doğruluk payı yüksekse o zaman Diyanet’in cemaatlara devri gibi muğlak bir başlığı tartışmadan önce cemaat meselesini çok yönlü olarak tartışmak ve tahlil etmek gerekecektir. Bize göre Türkiye’de Diyanet’in devredilebileceği herhangi bir cemaat yoktur.

2. Diyanet’in dini temsil ettiği, bu temsilin de yalnızca Sünnilikte odaklandığı ve Alevîliği dışladığı meslesine gelince burada öncelikle Diyanet’in bir *temsil kurumu* olmadığını belirtmek lazım gelecektir. Yani değişik mezhepler veya tarikatlar burada temsil ediliyor değildir. Bilgilerim beni yanıltmıyorsa Diyanet

⁴⁷ İhsan Ada, “Anayasada laiklik”, Türk Devrim Ocakları tarafından hazırlanan *Laiklik I* içinde, İstanbul 1954, s. 95-96.

İşleri Başkanlığı kuruluşundan bugüne kadar Alevîlik ve Alevîler aleyhine üst makamlara takdim etmek için herhangi bir rapor hazırlamamıştır⁴⁸ ama Nurcular, Süleymancılar, tarikatlar, cemaatlar... yani Sünnî topluluklar ve bunların suçsuz temsilcileri hakkında aşağılayıcı ve mahkûm edici çokça metin kaleme almıştır⁴⁹. Mahkemelerde de alehte delil olarak kullanılan bu raporların bir kısmı Diyanet'in yayınları arasında da yayınlanmıştır. Kesin olan bir şey var ki 1994'te yapılan ve Alevî temsilcilerin de davet edildiği, konuşulduğu Din Şurası'na kadar Diyanet hiçbir dinî cemaatı doğrudan tanımış ve kale almış değildir⁵⁰. Diyanet'in açık veyâ örtük olarak Alevîlik aleyhinde olan çok az sayıdaki beyanları, doğrudan Alevîlikle alâkalı olmaktan ziyade Alevî çevrelerde görülen dinî mübalâtsizliklerde merkezîleşen meseleler olarak ele alınmaya daha müsait gibi görülmektedir. Bu bakış açısı devletin mezhep ve meşrep farklılığı tanımayan tek tip din anlayışıyla da örtüşmektedir.

Alevî grupların veya temsilcilerin, tamamen Sünnîlikle alâkalı bir kurum olarak gördükleri Diyanet gibi kamu bütçesinden ödenek veya yardım talepleri ile cem evlerinin camiden bağımsız ibadet merkezleri olarak kabul edilmesi doğrudan

⁴⁸ Diyanet'in cemaatlara devrini savunan İhsan Ada, gerekçelerinden birinde Alevîlerden bahisle "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın veya onun emir ve nüfuzu altındaki din sözcülerinin zaman zaman, memlekette sayısı dört buçuk milyonu aşan Alevîlere ve Şiaya meyli olanlara karşı cephe alır gibi" olduklarını belirterek dipnotta şu olayı hikâye etmektedir: "Ölen eski Diyanet İşleri Başkanı Ahmet Hamdi Akseki'nin, Hatay'da çıkan bir kitaba Şiîler ve Alevîler aleyhinde yazdığı bir önsöz, bu ilimizde geniş teessüre sebep olmuştu. Hükûmet o zaman, kitabı toplattırarak suretiyle bu mânâsız hareketi tamire çalışmıştı"; agm, s. 96.

Akseki'nin, Muhammed Hammadî'den tercüme edilerek Diyanet yayınları arasında neşredilen *Batınîler ve Karmatîlerin İyüzü* kitabına yazdığı uzun önsözde de "gizli tarikatlar" ve Alevîlik, Bektaşîlik ve Kızılbaşlık hakkında benzer değerlendirmeleri bulunmaktadır; çev. İ. H. Erzen, 1948, s. 3-13. Bu metin bizim *Türkiye'de İslâmçılık Düşüncesi*'ne de alınmıştır, genişletilmiş 3. bs. İstanbul 1997, II, 353-61.

⁴⁹ Diyanet yayınları arasında çıkan ve cemaat-tarikat karşıtı iki örnek kitapçık: *Nurculuk Hakkında*, Ankara 1964, 24 s.; *Biberiye Tarikatı Hakkında*, Ankara 1964, 11 s. Ayrıca bk. Bu yazı, dipnot: 38.

Diyanet İşleri Başkanı Ahmet Hamdi Akseki'nin 1950 yılının Aralık ayında üst makamlara sunduğu uzun raporunda şu ifadeler yer almaktadır: "Memleketteki dinî müesseselerin kapatılması bâtil akide ve tarikatların üremesine yol açmıştır. Diğer cihetten bugün bir takım bâtil akide ve yalancı tarikatların sinsi sinsi ve fakat sistemli denecek surette memleketin her köşesinde yayılmakta ve üremekte olduğu da bir vakiadır". Raporun tamamı için bk. İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmçılık Düşüncesi*, II, 362-379; buradaki iktibas için, s. 369.

⁵⁰ *Diyanet Dergisi*'nin Ocak 1992 sayısı, kurumun ve derginin tarihinde ilk defa Alevîlik meselesini dosya konusu olarak işledi. 18 Şubat 1992 gecesine tesadüf eden Berat Kandili dolayısıyla TRT 1'de okunan mevlit öncesinde Diyanet İşleri Başkan yardımcısı Hamdi Mert vaaz etti ve konuşmasında yine ilk defa "Sünnîsinden, Alevîsinden" gibi ibarelere yer verdi. Türkiye Diyanet Vakfı'nın 1995 yılında *Tarikat-ı Aliyye-i Bektaşîye ve Günümüzde Alevîlik ve Bektaşîlik* adlarında iki kitap yayınlaması da bu süreçle alâkalıdır.

tusundaki talepleri, tartışılması gereken birçok hususu içinde barındıran ciddi talepler ve cesur yorumlardır⁵¹.

5. Sonuç Yerine

Mustafa Kemal Paşa'nın yanında iktisat müşaviri olarak bir müddet hizmet gören Ahmet Hamdi Başar (Limancı Hamdi), 1930 yılında, SCF'nin kapatılmasının akabinde, altıokun, bu arada laikliğin konuşulduğu bir tren yolculuğu toplantısında, Hıristiyanlıkla İslâmiyet arasındaki farklara işaret ettikten sonra Atatürk'e şunları söylediğini hikâyeye etmektedir:

"(Hıristiyanlıkta olmasına rağmen) İslâmlıkta din ile dünyanın ayrılması yoktur. Daha doğrusu İslâmlık dünyayı esas tutar; akla dayanır; halk idaresini, ahkâmın zamanla değişeceğini kabul eder; hiçbir doğmaya meydan vermemek, her şeyi akıl hududu içinde mütalaa etmek ister. İslâmlığın ilk kuruluşundaki esas bozulmuş; ayrıca bir din sınıfı meydana gelmiş; onun tahakkümü ve kurduğu müesseseler cemiyeti harap etmiş; bugün din ortadan kalkmıştır. Bizce *layıklık tabirinden anlayacağımız mânâ, din ile dünyayı ayırmak değil, dinin ayrı bir sınıf elinde olarak doğnalaşmış esaslara bürünerek dünya işlerini tahakkümü altında bulundurmasının önüne geçmektir*. Layıklık inkılâp namına ne yapıyorsak, hepsini İslâm olduğumuz halde yapabiliriz. *Fakat eğer, din ile dünyayı ayıracağız dersek İslâmlıktan uzaklaşmış, dinsizlik yapmış oluruz*. Hıristiyanlık dünya işlerinden uzak olarak yaşayabilir; İslâmlık ise yaşayamaz. (...)"⁵²

Başar, aynı yolculukta bir ara başbaşa kaldıkları ve laiklik konusunda aynı fikirde olduklarını söylediği Aydın mebusu Dr. Reşit Galib'e⁵³ de şunları söylediğini yazmaktadır:

"Layıklığın bizde anlaşılmağa başlanan şekilde tatbiki dinsizlikten başka bir şey değildir. İslâmlıkta din ile dünyanın ayrılması dinsizliğin ifadesidir. Bu vaziyette bütün yaptıklarımıza din muhalefet edecek; şapka giyeceğiz, din gâvur oldunuz diyecek. Yeni harfler, yeni kanunlar, hülâsa yenilik namına her ne yaparsak hepsi dinin dışında olacak. Bunları yapan adam kafir sayılacak. Eğer halk dine inanırsa hükümete ve devlete inanmayacak. Halk ya hükümete veya dinsiz kalacak. (...) Layıklık inkılabını şimdi anladığımız şekilde kabul edince ve İslâmlığı fedaya kalkınca ortaya o mahiyette koyacak hiçbir şey bulamayacağız ve koyamayacağız. (...)

"*Bizde dini cemiyetin dışına atmak değil, bilakis inkılabın emrine vererek yaşatmak lazımdır*. Camileri yıkıp, terk edip onların yerine Halkevleri yapmak suretiyle maksadımızda asla muvaffak olamayacağız. Her zaman camide toplanan halka oradan sesimizi duyurmak; oralarını modern Halkevleri haline koymak; din sınıfını ortadan kaldırmak,

⁵¹ Alevilerin Diyanet'te temsili veya müstakil kurumlaşmalarına dair tartışmalara örnek olmak üzere bk. *Din-Devlet İlişkileri ve Türkiye'de Din Hizmetlerinin Yeniden Yapılanması Uluslararası Sempozyumu*, İstanbul 1998, s. 141-240.

⁵² Ahmed Hamdi Başar, *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye*, İstanbul 1945, s. 49.

⁵³ 1932 yılında Milli Eğitim Bakanı olacak olan Reşit Galip (öl. 1934) "millî din" projesinin mimarlarından biridir; bk. Cündioğlu, a.g.e, s. 68 vd.

herkesi din ve dünya namına konuşurmak mümkündür. İslamlık bu bakımdan en modern, en ileri bir dindir"⁵⁴. (vurgular bizim)

Ne dersiniz: Ahmet Hamdi Başar'ın teklifi Cumhuriyet devri din-siyaset ilişkilerinin değişmez kuralı haline mi gelmiştir?⁵⁵

⁵⁴ Başar, *a.g.e.*, s. 51.

⁵⁵ Bu yazının ilk şekli "Din-devlet ilişkileri açısından Diyanet İşleri Başkanlığı", adıyla *Dergâh* dergisinde (sy: 53, Temmuz 1994, s. 16-17), bir sonraki aşaması "Bir tür laiklik: Diyanet İşleri Başkanlığı" başlığıyla *75 Yılda Düşünceler Tartışmalar* kitabı içinde (ed. Mete Tunçay, 1999, s. 197-206) yayınlanmış; bu ikinci neşrin gelişmiş versiyonu da Almancaya çevrilerek *Turkish Islam and Europe-Türkischer Islam und Europa* kitabı içinde "Eine Behörde im Spannungsfeld von religion und staat: Das Präsidium für Religiöse Angelegenheiten" (ed. Günter Seufert-Jacques Waardenburg, İstanbul 1999, s. 209-40) başlığıyla neşredilmiştir.